

Kutadgubilig

FELSEFE – BİLİM ARAŞTIRMALARI

JOURNAL OF PHILOSOPHY – SCIENCE RESEARCH

13

MART 2008

Osman Turan

**BU SAYI
ÖLÜMÜNÜN OTUZUNCU YILDÖNÜMÜNDE
TARİHÇİ-DÜŞÜNÜR OSMAN TURAN'A
İTHAF OLUNMUŞTUR.**

ISSN: 1303-3387

KLÂSİK ARAPÇA KAYNAKLARDA ESKİ MİSİR KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMALARI

Eyyüp Tanrıverdi*

A SURVEY ON THE ANCIENT EGYPTIAN CIVILIZATION WITHIN THE CLASSICAL ARABIC CULTURE

ABSTRACT

Gradually, after the Islamic conquest of Egypt, indication of interest in the remains of the ancient Egyptian had groved among the scholars of the flourishing Arabic entellectual and cultural movement. Though a totally new world to the Arabic culture, not much time was spent to trace the authentic basis of the knowledge on that exotic civilisation, and soon, survived sentiments and provided legends among the regional people orally, were compiled from early third/tenth and fourth/eleventh centuries on. Despite the many obstacles it is not strange to state that the authers in many sorts of written- culture such as history, geography, biography, travel and history of science were positively on behalf of the ancient Egyptian cultural remains. I am to assert as well that in spite of the many injurious occurances, post-Islamic era was more protective for the pharaonic remains, it was not demaging at least compared with some pharaonic periods themselves and with the groving process of Egyptology itself, even if because of the inability to solve the protection system of that remains. In this article I tried to present a concise but sufficient account of the classical Arabic authers on the pharaonic antique remains.

Keywords: Arabic culture, classical Arabic authers, pharaonic antiques, pyramids, temples, Hieroglyphic language

ÖZET

Arap kültürü, VII. yüzyıldan itibaren Ortadoğu'da sağladığı coğrafi genişleme ve elde ettiği siyasi iktidarın ardından dört yüz yıllık bir sürece yayılan kültürel bir aydınlanma da gerçekleştirdi. Bilimsel disiplinlerin kurulduğu bu

* Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı.

süreçte Arapça kültürü aydınlarının eski Mısır kültürüne yönelik tutumunun tespiti, Arap kültürü ve Mısır bilim tarihi açısından değer taşır. Klâsik Arapça tarih ve kültür tarihi kaynakları, eski Mısır'dan intikal eden taşınamaz kültür varlıklarına yönelik geleneksel aktarımlar, folklorik-tarihî anlatılar, ayrıca kişisel betimleme ve gözleme dayalı anlatımlarla yakından ilgilidir. Bu çalışmada klâsik Arapça kaynakların eski Mısır medeniyetinin kültürel kalıntılarına yaklaşımı ve ilgili değerlendirmeler işlenmektedir.

Anahtar kavramlar: Arapça Kültürü, Klâsik Arapça kaynaklar, Eski Mısır medeniyeti kalıntıları, Eski Mısır dili, piramitler, eski Mısır tapınakları

Arap kültürünün, kendisi dışındaki dünyaya kendisiyle ilgili olduğu kadar geçici bir alaka gösterdiği İslâmiyet öncesi çağların geride kalıp İslâm dini ile büründüğü dışa açılan, kendini geliştiren ve bir bakıma yayılmacı eğilimi, uzun bir süre kendisini İslâm'a ait metinler üzerinden sağlanan dinî form ile özdeşleştirerek ifade etti. Bu süreçte hareket alanının merkezinde bütünüyle dinî metinlerin içeriği, imgeleri yer almaktaydı. İslâm dininin sağladığı donanım ve birikim kısa süre içinde Arap kültürünü âdeta sürükleyerek çevre kültürlerle tanıştırdı. Arap kültürünün temasa geçtiği kültür havzasında yer alan komşu kültürlerin, kadim medeniyetlerin temsilcileri olması ise kendisi için tarihî bir şans olarak değerlendirilmelidir. Doğrusu Arapça çatısı altında kurulan bu yeni medeniyetin; hızlı, meraklı ve üretken gelişme ve olgunlaşma sürecinde bu şansı çok iyi değerlendirdiğini kolaylıkla söylemek mümkündür.

Haddizatında İslâm dönemi öncesinde Arap kültürünün temsilcisi sayılabilecek kentlerde çevre kültürlerin çeşitli boyutlarda tanındığını söylemek yanlış olmaz. Aynı zamanda kültürün toplumsal hafızasında bu tanışıklığın karşılığı da mevcut idi. Yine de İslâm dönemi aydınlanma sürecinin başlangıcına kadar toplumsal eğilimin ciddi boyutlu kültürel bir ilgisinden söz edilemez. Buna rağmen sözlü Arap geleneği, çevre kültürlerin özellikle kadim unsurları hakkında çeşitli anlatılar edinmeyi ve bunları geliştirip yine sözlü hafızasında geliştirmeyi ihmal edecek değildi.

Dinî metinler merkezinde gelişen aydınlanma sürecinin gösterdiği hızlı gelişme ve olgunlaşma aslında, takip edilebildiği kadarıyla, İslâm'ın doğuşundan iki asır kadar geriye götürülebilecek edebî ve kültürel süreçte ulaşılan olgunluk göz önüne alınarak anlamlandırılabilir. Böylece din ilimleri bu süreçte sağlanan birikim ve malzeme üzerinden yürüyerek gelişimini tamamladığı gibi aynı zamanda çaprazlama etkileşim yoluyla şiir, dil, edebiyat, düşünce ve benzeri alanların da disipline dönüşmesinin yolunu açabilmiştir. Genel kültür tarihi açısından Arapça kültürü öncelikle kendi hafızasında yaşattığı sözlü malzemeyi kayda geçirme tecrübesinden geçer. Sözlü kültürden yazılı kültüre geçişin sağlanmasından sonra bu çerçeveye giren bilginin yorumlanması süreci başlar. Bu sürecin kendisini dönüştürebilen karakteri birkaç yüzyıl içinde, Arapça kültürünün Batılılarca Rönesans olarak tanımlanan olgunluğa erişmesini sağlar.

Çevre medeniyetlerin Arap aydınlanmasında ve Arapça kültürünün kuşatıcılığında yer edinmesinin önemli bir sebebi de Arapların teorik bir tanışıklıktan önce çevresindeki önemli bütün medeniyetlerin coğrafi mirasını devralıp görsel unsurlarını bizzat müşahede etmesidir. Coğrafi katılımın başlangıcında pek de ilgi çekmeyen bu taşınabilir ve taşınamaz kültürel varlıklar aydınlanmanın olgunlaşmasıyla daha kalıcı bir değer kazanmış hatta yer yer sürecin gelişimine bile yön verebilmiştir.

20/641 yılında Hazreti Ömer'in halifeliği döneminde Amr bin el-Âs (ö.43/664) tarafından İslâm topraklarına katılımı tamamlanan Mısır bölgesi, üç bin yıllık kesintisiz fiilî geçmişe sahip ve o tarihlerde bin yıl önce tarih sahnesinden çekilmiş bulunan eski Mısır medeniyetinin mirasçısıydı. Ayrıca eski ön Asya medeniyetleriyle sağladığı temasların izlerini taşıyordu. Yunan ve Roma medeniyetlerine ev sahipliği yaparak onların kültürlerini de ağırlamıştı. Milâttan sonra da takip altında tutulan Hristiyanlığa kapılarını açarak bu dinin burada tutunmasını sağlamıştı. Bu sayede Hristiyanlık burada kendisinin teorik yorumlarını yapma gereği duyacaktı. Sonuçta içinde yorumlandığı kültür ortamının izlerini bünyesine katmak zorunda kalmıştı. İslâm topraklarına katıldığı sırada eski parlak medeniyeti ve kültürü köhnemiş olsa da, Mısır bölgesinde bürokrasi formasyon ve geleneği bir şekilde yaşamaktaydı.

Bu dönemlerde görünüşte Bizans'a bağlı Hristiyan bir bölgeden ibaret olan Mısır bölgesinin aslında eski Mısır medeniyetinin temsilcisi olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Başka bir deyişle konu açısından coğrafi bir bölgeden daha çok köklü bir medeniyetin İslâm kültürüne katılmakta olduğu konusu önemlidir. Bunun anlamı ise İslâm kültür ve medeniyetinin oluşumu sürecinde açığa çıkar. Aynı şey, ön Asya bölgesi medeniyetlerinin temsilcileri olan bölgeler için de geçerlidir.

Modern Mısır bilimin ulaştığı bilgilere göre milâttan önce altı binli yıllardan itibaren toplumsal yaşam izlerinin belirmeye başladığı Mısır deltasında milâttan önce üç binli yılların başlarında eski Mısır medeniyetinin yazılı tarihi başlar. Bu medeniyet üç bin yıl boyunca eski (M.Ö. 2700-2160), orta (M.Ö. 2065-1785) ve yeni krallık (M.Ö. 1580-1200) ayrıca ecnebilere ve geçiş dönemlerinde otuz hanedanlık içinde yüz doksan firavunun yönetimini kapsar. Bu tarihlerden sonra eski Mısır medeniyetinin çöküş süreci başlar. Mısır, M.Ö.1085-656 tarihleri arasında Libya, Habeş ve Asur gibi güçlerin hakimiyeti arasında el değiştirir. M.Ö.525-332 tarihleri arasında Pers hakimiyeti altına girer. Bu tarihlerden sonra ise Mısır'da Makedon saltanatı yani Yunan ve Roma dönemi başlar ve milâdın başlarına kadar devam eder. Böylece fiilî tarihi sona eren eski Mısır ruhu artık çok dar bir alana çekilerek sadece tapınaklarda yaşama imkânı bulabilir. Bunun son temsilcisi olan İskenderiye'deki Serapis Tapınağı'nın da M.S.391'de İmparator Theodosius tarafından kapatılıp görevli rahiplerin dağıtılmasıyla bu medeniyetin yaşayan bütün izleri ortadan kalkmış olur.

Tarihî süreci boyunca Mısır'da güçlü siyasî ve idarî dönemler kadar zayıf dönemler de görülür, karışıklık, otoritesizlik ve ara dönemler yaşanır. Tarih önce-

si süreçte şekillenme ve kendine has özellikleri kazanma yoluna giren eski Mısır medeniyeti, köklü temellerini eski imparatorluk döneminde atar. Dil, edebiyat, din, sanat ve mimari gibi alanların çizgisi bu dönemde belirginleşir, gelişir ve olgunlaşır.

Eski Mısır medeniyeti deltada doğan ve gelişen bir medeniyet olma yani yerli olma özelliğine sahip uzun soluklu bir medeniyettir. Uzun geçmişi boyunca kendisine ait çok yönlü bir kültür varlığı da meydana getirir. Taşınabilir kültür varlığının bazı unsurları form değiştirerek Hristiyanlık varlığı içinde yaşamaya devam eder. Taşınmaz kültür varlığı ise çeşitli zamanlarda kimi amaçlarla dünyanın muhtelif yerlerine nakledilir. Bu kültür varlığı, her hâlükârda Mısır'ı o günden bu güne cazibe merkezi hâlinde tutmaya devam eder. Duvarları resimler, yazılar ve figürlerle süslü tapınaklar, atölye nitelikli yapılar, mezarlar, mumyalar, görkemli yapılar, devasa obeliskler, anıtlar, heykeller, sfenksler ve tarih boyunca görenlerin görkemini hayranlıkla izleyip ihtişamını ifadelere döktüğü piramitler. Buna halk muhayyilesinde efsanelerin eksik olmadığı gömü ve defineleri de eklemek gerekir.

İslâm coğrafyasına katıldığı sırada Mısır bölgesinin sahip olduğu kültürel geçmişin izleri böyleydi. Ancak bu kültür varlığının o sırada olabildiğince saklı ve sessiz olduğunu da gözden kaçırmamak gerekir. Ebu'l-Hevl'in devasa başını bile nerdeyse kumlar örtmekteydi. Haddizatında bu sessizlik aynı zamanda o kadar da ürkütücüydü.

Genç İslâm yönetimi, Mısır'ı bünyesine kattığında fetih dinamizminin zirvesindeydi. Hatta bu dinamizmin, fetih sürecinin belirleyici ruhunu oluşturduğunu ve ilerlemenin bu ruh sayesinde gerçekleştiğini düşünebiliriz. Yönetime katılan bölgelerde kalıcı devlet yönetimi ise bu coşkunun durulmasından sonra tesis edilebilmiştir. İslâm'ın sağladığı ruhsal donanım sayesinde fetih süreci kısa süre içinde başarıya ulaşarak büyük ölçüde tamamlanmış bulunuyordu. Ancak toplumsal zihnin kültür ve medeniyet arayışları yeni yeni başlamaktaydı. Bu bir bakıma sözlü kültürden yazılı kültüre geçiş süreci idi. Aynı zamanda dünya medeniyetleriyle iletişim kurarak kendi içinde gelişme ve ilerlemeye açık bir aydınlanmanın başlangıcıydı. Bir bakıma doğal olarak gelişen kültürel aydınlanmanın önemini çok geçmeden devlet temsilcileri ve yöneticiler de kavrayacaktı. Böylece Arap dili çatısı altında kurulan çok yönlü kültür ve medeniyetin zirvesine Abbasiler döneminde bu sayede ulaşılabilmiştir.

III./IX. ve IV./X. yüzyıllarda neredeyse bütün kültürel yönlerden büyük gelişme gösteren klâsik Arap kültürünün eski Mısır'a dair tutumu ve bu medeniyetten intikal eden kültürel unsurlara ilgisi, merak edilmeye değer bir konudur. Emevî döneminde devlet adamları düzeyinde revaç bulan eski Arap kültürü modası ile erken Abbasî döneminin bütün kültürlere kulak kabartan meraklı entelektüel bilim dünyası, eski Mısır tarih ve medeniyetine, bu medeniyetin o gün için görsel olan tarihî mirasına ne düzeyde ilgi duymuştu? Arapçada temsil edilen bu genç kültür ve medeniyetin ilerleyen aşamalarında bu ilgi nasıl bir seyir göstermişti? Bu ve benzeri açılardan konu hakkında yapılacak inceleme ve araştırmala-

rın verimli sonuçlar sağlayacağını düşünmek herhâlde isabetli olacaktır. Burada Arapça kültüründe üretilen kimi dönemlere ait tarih kaynakları, bibliyografik, biyografik, coğrafi ve ansiklopedik eserler, genel kültür kaynakları ile seyahatnameler ekseninde ilgili metinler üzerinden ve yer yer alıntılar yaparak konunun geleneksel sözlü kültürde algılanma biçimini ve klasik Arap kaynaklarında işlenme ve yorumlanma şeklini anlayabilmek mümkündür. Bu bakımdan konuyu çeşitli boyutlarıyla canlandırabilecek metinler üzerinden örneklendirmek yeterli olacaktır.

Her şeyden önce şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: Mısır bölgesi, İslâm yönetimine katıldıktan sonra kültürel açıdan da bu medeniyetin bir parçası haline gelmiştir. Sözlü Arap kültürünün Mısır ile ilgili kısmında çok boyutlu anlatımlar nesiller boyu intikal ede gelmiştir. Aynı şekilde din, tarih, coğrafya, biyografi, ansiklopedi ve sair klasik dönem Arap kültürünün bütün yazılı kaynakları, mutlaka Mısır ile ilgili konular ihtiva eder. Firavunlarla ilgili kimi teorik konular dinî metinlerin bu konudaki ağırlık noktasını oluşturur. Eski Mısır tarihi de dünya tarihi konularını ihtiva eden kaynaklarda işlenen başlıca konulardandır. Daha elle tutulur bir zemin üzerine kurulu kısım ise eski Mısır'a ait taşınmaz kültür varlıklarının bu eserlerin yazıldığı dönemlerde görünen yüzüdür. Bu yüzü ise doğal olarak piramitler, Ebu'l-Hevl, anıtlar, obeliskler, tapınaklar ve Kiptiler temsil eder.

Arapça kaynakların konuya dair tutumunun birkaç şekilde incelenmesi mümkündür. Disiplinlerin konulara yaklaşımı farklılık gösterdiğinden tamamen kronolojik bir tasnif karışıklıklara da yol açabilir. Konu tasnifli bir incelemede ise yazarların yaklaşımlarını bütün olarak görmeyi güçleştir. Konunun uzun bir sürece yayılan genel çerçevesini tespit etmeyi amaçlayan bu çalışmada alan kaynakları çerçevesinde bir inceleme daha yararlı olacaktır. Bu kapsamda özellik gösteren alan kaynakları seçilmiş ve bunlar da kendi içinde kronolojik olarak sıralanmıştır. Konuların kaynaklardaki tekrarlarına işaretlerle yetinilmiştir. Aynı zamanda konu hedefli özet bir değerlendirme de yapılmıştır. Nihayet bu çalışma, gerek disiplin, gerek konu ve gerekse alan açısından daha nüfuz edici derinlemesine çalışmalara yol açabildiği oranda amacına ulaşmış olacaktır.

Konuya girmeden önce dikkat çekilmesi gereken bir husus da şudur: Özellikle tarih ve benzeri alanların Arap kaynaklarında yer verilen herhangi bir konu etrafında varyantları, ifade biçimleri, içerikleri ve kaynakları farklı kayıtlarla karşı karşıya gelmek her zaman için olası ve beklenen bir durumdur. Bu durum, söz konusu kaynakların birbirinden bağımsız kaynaklardan yani sözlü gelenekten beslenmesinin doğal bir sonucu olarak kabul edilmelidir. Bazen bölge hatta kabile geleneğinin anlatılarda baskın ve belirleyici olduğunu da ifade etmeliyiz.

I. Soy bilim kayıtlarında Eski Mısır Etnolojisi

İlk etapta, çoğu açıdan sözlü geleneğin yazılı formu demek olan ilk dönem tarih kaynakları ile soy bilim kaynaklarında eski Mısır tarihi ve eski Mısırlıların soy kütüğüne ilişkin açıklamalar ve bunların mahiyeti akla gelir. Konu çoğu za-

man her iki bilim dalı açısından iç içedir ve genellikle tarih boyutu soy bilim boyutunu kuşatmış vaziyettedir. Arap kronikleri, Mısır'a özellikle de firavunlara dair geleneksel sözlü Arap anlatılarını kayda geçirir. Konu genellikle peygamber kıssalarının anlatımı çerçevesinde şekillenir. Tefsir kaynaklarının da bu noktaya yoğunlaştığını görmekteyiz. Bu anlatıların İsrailoğulları peygamberleri etrafında cereyan eden olaylarla ilgili olduğunu tahmin etmek zor olmasa gerek. Başlıcaları ise İbrahim, Yusuf, Musa ve Harun peygamberlerdir.¹

Tarih kaynaklarında mevcut kimi kayıtlara göre Mısır'ın ilk firavunu, zulmüyle şöhret bulan ilk dönem Yemen krallarından ed-Dahhâk'ın kardeşi, Sinân bin 'Ulvân'dır.² Bu kabule göre Hazreti İbrahim'in Mısır yolculuğu onun döneminde gerçekleşmiştir.³ Aynı şekilde geleneksel anlatımda Hazreti İbrahim ve karısı Hâcer'in firavunla karşılaşmaları ve görüşmelerinin detayları da folklorik bir anlatım ile uzun uzadıya verilir.⁴ Hazreti Yusuf dönemi firavunu ise er-Reyyân bin el-Velîd olarak tespit edilir. Bu dönemin de ayrıntıları Hazreti Yusuf'un hayatıyla ilgili olduğu ölçüde anlatılara konu olur.⁵ İbranî tarihi açısından en önemlisi Hazreti Musa dönemi firavunudur. O dönemde tahtta Kâbûs bin Mus'ab bin Mu'âviye vardır. Ancak bir süre sonra İbranî düşmanı olan kardeşi el-Velîd bin Mu'sab firavun olur. Bu çerçevede de Hazreti Musa'nın firavunla mücadelesi ve hayat hikâyesi bütün ayrıntılarıyla uzun uzun anlatılır.⁶

Belirli bir karakter arz eden bu örneklendirme tamamen Arap kültürü içinde şekillenmiş bir bakış açısını temsil ediyor. Aynı karaktere sahip başka bakış açılarının varlığına da işaret etmek gerekir. Diğer taraftan farklılıklara her zaman ilgi gösteren kaynaklar, Arap ve Kiptîlerin anlatım detaylarına işaret eden kurguları tespit etmekten geri kalmaz. Sözgelimi nispeti ilmî tartışmalara konu olan el-Mes'ûdî'nin *Ahbâru 'z-zemân*'ında⁷ ayrıca es-Suyûtî'nin *Husnu 'l-muhâdara*'sında⁸ tufan öncesi ve tufan sonrası şeklinde daha düzenli bütüncül listeler ve bunlarla ilgili detaylar takip edilebilmektedir. Bunların yanı sıra dünya tarihine yer veren Arapça kaynaklar ile Arap soy bilimi kaynaklarında diğer firavunların da isim listeleri çeşitli şekillerde kaydedilir.⁹

¹ es-Suyûtî, Mısır'a giren veya Mısır ile ilgisi bulunan peygamberlerin listesini İdris (Hermes), İbrahim, İsmail, Yakub, Yusuf, Yakub'un on iki çocuğu, Lut, Musa, Harun, Yuşa bin Nun, Danyal, Ermiya, İsa, Süleyman şeklinde tespit eder, es-Suyûtî, *Husnu 'l-muhâdara*, 18. Benzeri listelere kimi kaynaklarda rastlanmaktadır.

² et-Taberî, *Târihu 'l-umem ve 'l-mulûk*, I, 121, 175.

³ Hazreti İbrahim'in Mısır yolculuğunun "ilk firavunlar döneminde" gerçekleştiğine dair başka kayıtlara da rastlanıyor, bkz. et-Taberî, *Târihu 'l-umem ve 'l-mulûk*, I, 148.

⁴ et-Taberî, *Târihu 'l-umem ve 'l-mulûk*, I, 148-150. Ahmed bin Ebû Ya'kûb, *Târihu 'l-Ya'kûbî*, I, 32-42; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-târih*, I, 77-79.

⁵ et-Taberî, *Târihu 'l-umem ve 'l-mulûk*, I, 203; I, 207; el-Mes'ûdî, *Ahbâru 'z-zemân*, 86-92; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, I, 201-220; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-târih*, I, 108-118.

⁶ et-Taberî, *Târihu 'l-umem ve 'l-mulûk*, I, 231; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, I, 237-280; el-Makdisî, *el-Bed' ve 't-târih*, III, 81-96; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-târih*, I, 130-145. Kiptî geleneği ise Musa dönemi firavununu Talmâ bin Kums olarak gösterir, el-Mes'ûdî, *Ahbâru 'z-zemân*, 93-96.

⁷ el-Mes'ûdî, *Ahbâru 'z-zemân*, 41-96.

⁸ es-Suyûtî, *Husnu 'l-muhâdara*, 9-18.

⁹ Örneğin el-Ya'kûbî, el-Velîd bin Mus'ab'dan Pers dönemine kadar olmak üzere sekiz on firavunun isim listesini verir, bkz. el-Ya'kûbî, *Târihu 'l-Ya'kûbî*, I, 190-191. İbn Tagrıberdî, Mısır firavunlarının sayısını

Tarih geleneği ise Mısır'ın ilk kralını Bukrâvîs olarak gösterir. Bunun şeceresi Bukrâvîs bin Mîsrâyim bin Muvâkîl bin Dâvîl bin İrbâk bin Âdem şeklindedir.¹⁰ el-Mes'ûdî tufan sonrası Mısır'ın ilk kralının Mîsrâyim bin Baysar bin Hâm bin Nûh olduğu konusunda görüş birliği bulunduğunu ifade eder.¹¹

Burada geçen firavun isimlerinin tamamen Arap kültürüne ait isimlerden ibaret olduğu hemen fark edilecektir. Geleneksel Arap soy biliminin üzerine kurulu olduğu Sâm, Hâm ve Yâfes düzeni, dünya tarihini ilgilendiren konularda da belirgin olarak hissedilir. Buna göre Mısır halkı, Mısır'a yerleşen Baysar'ın neslidir. Baysar ise Hâm'ın oğludur. Ancak bir süre sonra Mısır hakimiyeti, Sâm neslinden olan Ameleklere geçer. Sinân bin 'Ulvân'ın soy kütüğü, altıncı babada Sâm bin Nûh'a ulaşır. Yani kütük, Sinân bin 'Ulvân bin Abîd bin Avlec bin 'İmlâk, bin Lâvez bin Sâm bin Nûh¹² şeklindedir. er-Reyyân'ın soy kütüğü ise er-Reyyân bin el-Velîd bin Servân bin Erâşe bin Kârân bin 'Amr bin 'İmlâk bin Lâvez bin Sâm¹³ şeklindedir. Sözlü olarak aktarıla gelen bu kayıtlarda farklılıkların olması çok doğaldır. Haddizatında esasa ilişkin mevcut farklılıklara karşılık detaydaki farklılıklar çok daha zengindir.¹⁴ Ancak burada konunun bu açıdan detaylandırılması gerekli görülmemiştir.

II. Tarih kaynaklarında eski Mısır kültür varlıkları

Konunun teorik ve tarihî boyutu ile ilgili kayıtlar belirli noktalarla sınırlı ancak detaylı anlatımlar yaparken, daha güncel, daha görsel ve daha pratik boyutu ise gerçekten şaşırtıcı sahnelerle karşımıza çıkar. Haddizatında klâsik Arap kültürünün eski Mısır kültürüne gösterdiği gerçek ilgiyi de ancak burada yakalamak mümkündür. Doğrusu Arapça kaynaklar bu açıdan tümel bir incelemeye konu edilirse, bütünde ve detayda çağlar boyunca halkaları tamamlanabilen bir zincir kurma olasılığı mümkün görünüyor.

İbn Abdülhakem (ö. 257/871)

Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân bin Abdullâh bin Abdülhakem (ö.257/871), kendisinden sonraki yazarlarca sıklıkla kullanılan *Futûhu Mısır ve ahhâruhâ* adlı eserine Kıptîlere önem verilmesi gerektiğine işaret eden bir hadis bölümü ile giriş ya-

otuz iki olarak tespit eder, İbn Tagriberdî, *en-Nucûmu 'z-zâhire*, I, 60. Muahhar dönemlerde bu gibi konularda bilhassa Süryanice yazılmış ara kaynaklar üzerinden Manethon'un verilerini dahi kullanma imkânının mevcut olduğunu belirtmeliyiz.

¹⁰ el-Mes'ûdî, *Ahhâru 'z-zemân*, 41.

¹¹ el-Mes'ûdî, *Ahhâru 'z-zemân*, 58. Ayrıca bkz. el-Mes'ûdî, *Murûcu 'z-zeheb*, 158.

¹² et-Taberî, *Târihu 'l-umem ve 'l-mulûk*, I, 175. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, I, 152 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî 't-târih*, I, 77.

¹³ et-Taberî, *Târihu 'l-umem ve 'l-mulûk*, I, 203, I, 218; el-Ya'kubî, *Târihu 'l-Ya'kubî*, I, 185, İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, I, 202, 208.

¹⁴ Sözelimi firavunları Kenan asıllı gösteren kayıtlar da vardır, örneğin bkz. el-Makdisî, *el-Bed' ve 't-târih*, III, 27.

par. Mısır'ın kimi özelliklerini de anlatan, Hazreti Nuh'tan sonra Kiptîlerin Mısır'a yerleşmesini, Hazreti İbrahim'in buraya girişini, Mısır'da Amelek, Buhtunnasr, *Fars ve Roma yönetimlerini Arap anlatılarına dayanarak tespit eder. Asıl konuya bir giriş mahiyetinde olan bu kısımlardan sonra yazar, İslâm yönetiminin, Mısır ile yaptığı yazışmalarla Mısır'ın İslâm topraklarına katılmasını ve daha sonraki gelişmeleri anlatmaya geçiş yapar.*

Tufandan sonra ilk defa Baysar bin Hâm ve çocuklarının yerleştiğine dair söylemlerden biri bunların dilini de Kiptîce olarak tayin eder. Deyru Ebî Hermes yani Büyük Piramit de Baysar'ın mezarı olarak gösterilir. Kimilerince bu, Mısır'da yapılan ilk mezar olarak da kabul edilir.¹⁵ Hazreti Yûsuf dönemi firavunu er-Reyyân'ın babası Ameleklere mensup el-Velîd bin Devmag, İbn İshâk'a dayandırılan anlatıya göre Tutis'in kardeşinin kızı Zâlfâ döneminde Mısır'ı ele geçirmiştir. Ameleklerin soy kütüğü ise İmlâk bin Lâvez bin Sâm bin Nûh şeklindedir, yani Amelekler, Samîdir.¹⁶ Yazarın yer verdiği aktarımlar, Hazreti Musa dönemi gelişmelerini Kur'ân verileri ile besleyerek anlatmayı tercih etmektedir. Bu dönemin sona ermesiyle başlatılan Kraliçe Delûke dönemi ise halk muhayyilesinin ürettiği abartılı anlatılarla ortaya konur. Mısır'ı dört yüz yıl yönettiği belirtilen Delûke, Kocakarı Duvarı'nın da kurucusudur. İbn Abdülhakem bu arada tapınakların korunma amaçlı yapımını da Delûke ile ilişkilendiren ve Osmân bin Sâlih kaynaklı bir anlatı da aktarır. Buna göre Delûke, Menf kentinde dış saldırıları kolaylıkla bertaraf eden sihir donanımlı bir tapınak inşa ettirir.¹⁷ Böylece çeşitli konulara dair muhtelif kayıtlar aktaran İbn Abdülhakem, Osmân bin Atâ'nın babasına dayandırılan söylemi de kayda değer bulur. Buna göre mermer, gün ortasına kadar Mısırlılar için hamur yumuşaklığında olur, gün ortasında ise mermer sertliğine dönüşür imiş. Piramitlerin Şeddâd bin Âd zamanında yapıldığına dair bazı hadis bilginlerinin iddiası da aynı söylemin bir parçası olarak sunulur. İbn Abdülhakem'in konuyu kuşatan yorumu ise "Hiçbir Mısırlı bilginden piramitlerle dair sağlam bir bilgi edinemedim" şeklinde olur. Yazar burada dört beyitlik bir şiir kıtası da tespit eder.¹⁸ Üzerine tezler kurulan bu yoruma daha sonraki yazarlarca sıklıkla gönderme yapılır.

el-Fâkihî (ö. 272/885)

Ebû Abdillâh Muhammed bin İshâk el-Fâkihî (ö.272/885), *Ahbâru Mekke* adlı eserinde 256/869 yılında Mekke'de "Makam"da yapılan bir onarımın detaylarını anlatır. Bu onarım sırasında bir kitabe bulunur. Bu kitabe, yazara göre cahiliye döneminde Kureyş'in aynı yerde bulduğu söylenen kitabenin ta kendisidir. Ona göre kitabe İbranîcedir. Yazar kitabenin Himyerîce olduğuna dair söylemlerin varlığına da dikkat çeker. Tespit edilemeyen kısımları dışında kitabenin

¹⁵ İbn Abdülhakem, *Futûhu Mısır ve ahbâruhâ*, 9.

¹⁶ İbn Abdülhakem, *Futûhu Mısır ve ahbâruhâ*, 12-13.

¹⁷ İbn Abdülhakem, *Futûhu Mısır ve ahbâruhâ*, 26-27.

¹⁸ İbn Abdülhakem, *Futûhu Mısır ve ahbâruhâ*, 43.

kopyasını çıkarır. Bu kopyayı da Ebu'l-Hasen Alî bin Zeyd el-Ferâidî'ye gösterir. O da otuz yıldan beri "el-berâbî" yazısı ile ilgilenmekte olduğunu söyler. Bu arada yazar "el-berâbî"nin "Mısır'da taşlar üzerine kazılı kadim insanların yazısı olduğunu söyler. Üç satırlık bu kısa kitabenin Arapça çevirisini yapan Ebu'l-Hasen ise bu arada kitabenin Himyerîce olduğunu iddia etmektedir.¹⁹

el-Mes'ûdî (ö. 345/956)

IV./X.yüzyılın ansiklopedist tarihçisi Ebu'l-Hasen Alî bin Huseyn el-Mes'ûdî (ö.345/956), eski Mısır kültürü alanında yaptığı derleme, aktarma, gözlem, değerlendirme, yorum ve tespitler itibariyle bir öncüdür. Bu çerçevede yazar, konu ile geleneksel kabulleri tespit ederek karşılaştırmalar yapar. Yazarın çeşitli eserlerinde pek çok yerde doğrudan ve dolayısıyla yer verdiği anlatımları; eski Mısır tarihi, piramitler, bunlarla ilgili anlatılar ve öyküler, tapınaklar, defineler, hazineler ve gömüler, eski Mısır kültürüne ait yapılarda görülen yazılar, şekiller ve dil başlıkları altında toplanabilir. Yazar eski Mısır siyasî tarihini tufan öncesi ve tufan sonrası iki dönemde folklorik ağırlıklı bir anlatım ile ele alır. Bir dünya tarihi olan *Ahbâru'z-zemân* adlı eserinde de el-Mes'ûdî daha çok Mısır tarihine yoğunlaşır.²⁰

el-Mes'ûdî, piramitlerin bilge kral Sûrîd²¹ tarafından ilk defa yapılmasını gerekçelendiren Kıptî geleneği anlatılarını *Ahbâru'z-zemân*'da kaydeder. Buna dair en önemli anlatı, Sûrîd'in gördüğü rüyaların yorumlarıyla şekillenir. Buna göre tufandan üç yüz yıl önceydi. Mısır kralı Sûrîd bir rüya gördü. Bu rüyaya göre yeryüzü alt üst olmuştu. İnsanlar kaçıyordu. Yıldızlar korkunç gürültülerle çarpışarak yere düşmekteydi. Sûrîd, bu rüya dolayısıyla büyük bir endişeye kapıldı, ama kimseye rüyasından söz etmedi. Yine de yer yüzünde büyük bir hadisenin meydana geleceğini sezmemekteydi. Bir süre sonra bir rüya daha gördü. Buna göre yıldızlar beyaz kuşlar hâlinde yeryüzüne inerek insanları kapıyor, iki büyük dağın arasına atıyor ve dağlar onların üzerine kapanıyordu. Parlak yıldızlar tutulmuş, karanlıklara gömülmüştü. Bu rüya da Sûrîd'i çok korkutur. İkinci rüya üzerine hemen güneş tapınağına giderek dua eder, yüz sürer topraklara, göz yaşı döker. Ertesi gün Mısır'daki toplam yüz otuz kâhini gizli ve acil toplantıya çağırır. Kâhinler hemen toplanır. Kapalı toplantıda Sûrîd, gördüğü rüyaları anlatır. Kâhinler

¹⁹ el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, I, 480.

²⁰ el-Mes'ûdî, *Ahbâru'z-zemân*, (tufan öncesi siyasi ve kültürel Mısır tarihi, 41-58; tufan sonrası, 58-98). Burada kültür, tarihi ile ilgili konular ele alınacaktır. Hemen belirtelim ki benzer konular yazarın eserlerinde ve pek çok vesileyle yeniden ele alınır. Bu bakımdan burada konuyu ana hatlarıyla ortaya koyan anlatımlara işaret edilecektir.

²¹ Bu isim el-Mes'ûdî tarafından Sûrîd bin Filimûn (*Ahbâru'z-zemân*, 41), Sûrîd bin Sahlûn (*Ahbâru'z-zemân*, 48-50) gibi değişik formlarda gösterilir. es-Suyûtî de Sûrîd bin Salkûf bin Sirkāk (*Husnu'l-muhâdara*, 10), Sûrîd bin Salhûk bin Şiryāk (*Husnu'l-muhâdara*, 24), Sûrîd bin Salyûf (Al-Suyûtî, Jalal al-Din, "The Treatise on the Egyptian Pyramids (Tuhfat al-kiram fi khabar al-ahram)", *Isis*, c.30, no:1, (Şubat 1939), 21) gibi değişik şekillerde gösterir. el-Makrîzî de İbrâhîm Vasîf Şah'tan naklen Sûrîd bin Sahlûk bin Şiryāk şeklinde tespit eder, (el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr*, 140. İsmi ikinci kısmı ile ilgili farklılık diğer kaynaklarda daha değişik şekiller de alır. Ayrıca bu ismin Sevrîd okunuşu da vardır.

rüyaları önemseyerek yeryüzünde büyük bir hadisenin vukuuna işaret olarak yorumlarlar.²²

Bu sırada Mısır'ın ilk kenti Eşmûn'un baş kâhini Fîlimûn söz alarak kâhinlere bir konuşma yapar. Önemli kişilikler olan kralların rüyalarının boş ve anlamsız olamayacağını vurgulayarak Sûrîd'in rüyalarının da önemli bir hadiseye işaret olduğuna dikkat çeker. Bu arada kendisinin de bir yıl önce görüp hiç kimseye söz etmediği bir rüyasını burada krala anlatmak istediğini söyler ve başlar anlatmaya: Kral ile beraber Eşmûn'daki mağaranın girişinde oturuyordum. Gök kubbe yerinden sökülmiş, üzerimize inmekteydi. Kral elini gök yüzüne uzattı. Yıldızlar çeşitli şekillerde bize uzanıp kraldan yardım istediler. Kral ellerini gök yüzüne kaldırdı. Bana da aynı şeyi yapmamı emretti. Korkunç bir dehşet içindeydik. Bu arada bir gedik açıldı, buradan parlak bir ışık çıktı ve güneş doğdu üzerimize. Ondan yardım istedik. Gök yüzünün altmış üç devir sonra yerine döneceğini söyledi. Gökyüzü, yeryüzüne yapışacak kadar indi, sonra yükselip yerine gitti. Bu sırada korkular içinde uyandım.²³

Sûrîd daha sonra kâhinlere yıldızlara bakarak bir yorum tespit etmelerini istedi. Onlar da sıkı bir çalışma yaptılar. Bir tufan ve ardından yeryüzünü kavuracak bir yangın ikazını yaptılar. Bunun üzerine Sûrîd, piramitlerin yapılmasını emretti. İnşaat tamamlanınca bütün varlıklarını, hazinelerini, mallarını ve kral mezarlarını piramitlere taşıdılar. Bu arada Sûrîd, kâhinlere ilimlerini ve hikmetlerini piramitlere yazmalarını emretti. Onlar da bunu gerçekleştirdiler.²⁴ Böylece bütün gizli ilimler, hesap, matematik, tıp, tılsımlar ilmi ve benzeri sahip oldukları bütün kültürel birikim, "bu dili bilenlere aktarılmak üzere" yapıların tavanlarına, duvarlarına ve direklerine nakşedildi.²⁵

Başka bir vesileyle tekrar piramitlere dönen yazar burada da doğu ve batı piramitleri ile renkli piramidin inşaat aşamasını ayrıntılı olarak anlatır. Renkli piramit için düzenlenen temel atma ve açılış törenlerini, inşaatın tamamlanmasından sonra bu piramitlerde korumaya alınan malzemeler hakkında detaylı anlatımları kaydeder.²⁶ Bu arada Kıptî aktarımından Arapça anlamı kaydedilen ve renkli piramit üzerinde yazılı olduğu söylenen "Ben kral Sûrîd'im. Bu piramidi filanca tarihte yaptım. İnşaatı altı yılda tamamladım. Benden sonra gelip de benim kadar güçlü olduğumu iddia eden olursa, buyursun bu piramidi altmış senede yıksın. Zira o da bilir ki yıkmak yapmaktan daha kolaydır. Ayrıca ben bu piramidi ipek ile giydirdim. Benden sonrakiler, yapabilirse, onu hasırla giydirsin" şeklinde daha sonraki kaynaklarda değişik şekillerde yaygın olarak yer verilen ifadenin, Kıptî menşeli olduğu anlaşılıyor.²⁷

²² el-Mes'ûdî, *Ahbâru 'z-zemân*, 41.

²³ el-Mes'ûdî, *Ahbâru 'z-zemân*, 41.

²⁴ el-Mes'ûdî, *Ahbâru 'z-zemân*, 41.

²⁵ el-Mes'ûdî, *Ahbâru 'z-zemân*, 50. el-Mes'ûdî'nin başka bir yerde kaydettiği bilgiye göre yüz yedi sene yaşayan Sûrîd, ölmek üzereyken oğlu Hûcîf'e kendisini piramide gömmesini ayrıca yanında gömülecek eşya ve defin ritüellerini açıklayan bir vasiyette bulunur, el-Mes'ûdî, *Ahbâru 'z-zemân*, 54.

²⁶ el-Mes'ûdî, *Ahbâru 'z-zemân*, 51.

²⁷ el-Mes'ûdî, *Ahbâru 'z-zemân*, 51-52. Ayrıca bkz. el-Mes'ûdî, *Murûcu 'z-zeheb*, 160.

O dönemde tarihin karanlık sayfalarında gömülü olduğunu yazarın da çeşitli vesilelerle ifade ettiği bu konularla ilgili bu tür bilgilerin kaynağı, Kiptîlerin anlatımıdır. Onların muhtemelen sözlü olarak yazara yaptığı bu açıklamaların arkasında ise Nuh'un gemisine binerek tufandan kurtulan bir kişinin tuttuğu tarihî bir belge gösterilmektedir.²⁸ Bu belge de efsanevî bir anlatım ile kabule yaklaştırılır.

Sözü edilen belgenin hikâyesi özetle şöyledir: Ebû Abdullâh Muhammed bin Selâme el-Kudâî'nin (ö.454/1061) isnat zincirini göstererek kaydettiği anlatıya göre Muhammed bin Alî bin Sahr et-Temîmî şöyle der: Mısır'ın Kıft köyünden bir yabancı bana anlattı. Kendisi Mısır'a dair konularda bilgi sahibiydi, eski Mısır yazıları ve madenlerine meraklı biriydi. Dedi ki eski bir kitabımızda şöyle denilmiştir: Piramitlere gelince bazıları Ebû Hermes Manastırı'nda bir mezar açtılar. Mezarda kefenlere sarılı bir ölü, ölünün göğsünde ise paçavraya sarılı bir varak. Varağı alıp bakmışlar, ama hiç bilmedikleri bir yazı ile karşılaşmışlar. İlk Kiptîce ile yazılmış bir yazıydı. Onlar da bu yazıyı okuyabilecek birini soruşturmaya koyulmuşlar, ama kimseyi bulamamışlar. Feyyûm'da el-Kalemûn Manastırı'nda bu yazıyı okuyabilecek bir rahip olduğu söylenmiş kendilerine. Onlar da hemen rahibin yanına gitmişler. Rahip yazıyı okumuş. Yazıda şöyle deniliyormuş: Bu belge, Kral Dîkaltiyânûs'un ilk senesinde yazıldı. Biz de bunu kral Philippus'un ilk yılında yazılmış bir kaynaktan kopya ettik. Philippus ise bunu altın bir sayfadan harf harf aktarmıştır. İlk kaynaktan ise İlû ve Yersâ adlı iki Kiptî kardeş bunu Philippus için çevirmiştir. Philippus hiç kimsenin bilmediği bu yazıyı onların nasıl bildiğini merak edip sordu kendilerine. Onlar da tufandan kurtulan Mısırlı bir kişinin nesline mensup olduklarını söylediler. Bu kişi, Nuh'a inanan tek Mısırlı idi, onunla beraber (veya iki oğlunu da yanına alarak) gemiye binmişti. Tufandan sonra Hâm neslinden bir topluluk ile beraber tekrar Mısır'a gelip ölünceye kadar burada yaşamıştı. Onun nesli onun bilgilerini tevarüs etti. Bizde onlardan tevarüs ettik. Philippus'un istinsah ettiği tarihe kadar bin üç yüz yetmiş iki yıl geçmişti. Ondan önceki tarihi ise bin yedi yüz seksen beş yıl idi. Söz konusu varak ise tufan öncesinde tufana işaret eden vakaları ve Sûrîd tarafından yapılan hazırlıkların detaylı bir anlatımını yapmaktadır. Varağın Kiptîceden Arapçaya çevirisini yapan kişi bir de tarih hesabı yapar ve bu varağın tufandan üç yüz doksan dokuz yıl önce yazıldığını tespit eder.²⁹

el-Mes'ûdî, Ahmed bin Tolun ile Mısırlı Kiptî bir bilge arasında Mısır'ın tarih ve kültürü etrafında yapılan toplantıların detaylarını ise *Murûcu'z-zeheb* adlı eserinde kaydeder. Buna göre Ahmed bin Tolun, Yukarı Mısır'da gençliğinden beri geniş bilgisi, birikimi ve kültürü ile temayüz etmiş olan yüz otuz yaşlarında bilge bir adamın yaşamakta olduğunu öğrenir. On dördüncü nesil torununu görmüş olan bu bilge o sıralar insanlarla ilgisini keserek münzevi bir hayat sürüyor-

²⁸ el-Mes'ûdî, *Ahbâru'z-zemân*, 50.

²⁹ Buradaki anlatım el-Makrîzî'ye göredir, el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr*, 146-147. el-Mes'ûdî'nin yer verdiği form da içerik açısından bundan farklı değildir, el-Mes'ûdî, *Ahbâru'z-zemân*, 50-51. el-Kazvîni tarafından da el-Kudâî'den naklen aktarılmıştır, el-Kazvîni, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ibâd*, Mısır mad-desi, 107. Yâkût el-Hamevî de yine el-Kudâî'ye dayanarak özet bir aktarım yapar, Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 399-400. Ayrica bkz./İbn Tagrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, I, 38-40

muş. Onun özellikle Mısır tarih ve coğrafyası ile ilgili birikimi İbn Tolun'u cezpt etmiş olmalıdır. Bilge konuk edilir. Gün görmüş tecrübeli ve birikimli kişiliği hemen fark ediliveren bu bilge ile Ahmed bin Tolun arasındaki sohbetler özellikle Mısır tarih ve coğrafyası etrafında şekillenir.³⁰

Çeşitli konular konuşulur ve söz piramitlere gelir. Piramitlerin ne olduğu sorulur bilgeye. Onun anlatımına göre piramitler kral mezarlarıdır. Bir kral ölünce taş bir lahit içine konularak mumyalanır ve üzeri kapakla örtülür. Bu arada istenilen yüksekliğe göre piramidin temeli kurulur ve taş lahit, piramidin ortasına konulur. Daha sonra da bina ve kubbe bunun üzerine inşa edilir. Kapı, piramidin altında açılır. Kapının dışarıyla bağlantısı yüz zira uzunluğunda gizli bir tünel ile sağlanır. Bütün piramitlerin kapıları bu şekildedir. Bu arada piramitlerin yapısı ve inşa teknikleri ile ilgili meraklar, soru formuna dökülür. Bilgenin cevabı gayet basittir. Piramitler amfi şeklinde kademeli yani basamaklı olarak yapılır, inşaat tamamlanınca yukarıdan aşağıya doğru yontulurmuş. Küçük ama önemli bir ayrıntı ile bu husus gerekçelendirilir: O insanlar güçlüydüler, sabırlıydılar aynı zamanda krallarına karşı itaatkâr ve inançlı idiler.³¹

Nihayet eski Mısır medeniyeti ile ilgili en önemli husus gündeme gelir sohbetlerin birinde. Piramitlerin ve tapınakların duvarlarında işlenmiş bulunan yazılar yani hiyeroglif yazısı. Bu yazıları okuyabilen veya anlayabilen kimsenin bulunmayışının sebebi sorulmaktadır bilgeye. Bilge konuyu şöyle açıklar: Bu yazı eski zamanlarda yaşayan insanların kullandığı yazıdır. Onların dönemi geçti. (Bu yazıyı okuyabilen) bilginler de göçtü. Mısır bu arada çeşitli milletler arasında el değiştirdi. Bu yazıyı kullananlar, zamanla Yunanca yazısını (el-kalemu'r-rûmiyyu) ve Yunanca harfleri kullanmaya başladı. Kıptiler ise bu yazıyı, ilk Kıptîce ile Yunan yazısının karışmış formunun imkân verdiği oranda okumaya devam ettiler. Böyle devam ederken sonuçta atalarının yazısını tamamen unuttular.³²

Tarihin kimi dönemlerinde piramitlere gösterilen ilginin bir biçimi de onlarla boy ölçüşmektir. Doğal olarak meydan okuma telakkisi, gereğine yönelik icraatları da ortaya çıkarmıştır. el-Mes'ûdî'nin bu kapsamda dikkat çektiği ilk teşebbüs, el-Me'mûn tarafından icra edilir. Bir Kıptî isyanına müdahale etmek üzere Muharrem 217 / Şubat 832'de Mısır'a giren el-Me'mûn, piramitlerle karşılaşır ve bunlardan birini açarak içini kontrolden geçirmek ister. Bunun mümkün olmayacağı ikazlarına karşın el-Me'mûn, en azından bir geçit açıp piramidin içini kontrol etme konusunda ısrarlıdır. Nihayet büyük harcamalar ve uğraşlar sonunda bir gedik açarlar. Yirmi zira enindeki duvarın bitiminde ise bin dinarlık saf altın bulunur, üretilen anlatılara göre. Konu yorumlanır. Bu meblağın gediği açmak için yapılan harcamaya eşit olduğu tespit edilir. Böylece bu piramitleri yapanların sahip olduğu bilgi ve öngörü kabullenilir. Söz konusu hazine de el-Me'mûn tarafından Bağdat'a götürülür.³³

³⁰ el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, 153.

³¹ el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, 154-155.

³² el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, 155.

³³ el-Mes'ûdî, *Ahbâru'z-zemân*, 52.

el-Me'mûn'un emriyle açılan bu gedik zamanla macera sever meraklıların cesaretlerini denemeleri için açılan bir kapı olmuş olur. İnsanlar yüzyıllarca piramitlerle ilgili meraklarını bu gedik aracılığıyla giderirler. Daha doğrusu hazine ve define avcıları arayışlarını bu yol ile icra ederler. Bu arada meraklarını giderenler olduğu gibi, herhalde piramidin yapısal gazabına uğrayanlar ise yeni merak ve anlatılara yol açmaktaydı.

Bu çerçevede oluşan söylentilerin halk arasında olabildiğince yayıldığını sanıyoruz. Keşif teşebbüslerinin ise her zaman grup gücüyle icra edildiği anlaşıyor. Bir keşif teşebbüsünde yirmi kişilik bir grubun genç üyeleri, işbirliği yaparak piramidin içini bütünüyle görmeden çıkmamak üzere antlaşırlar. Antlaşma, grubun son üyesine kadar devam etmeyi ilke edinecek kadar ciddidir. İki aylık gıda hazırlığı yapılır. Yakıt, mumlar, iplikler, bıçaklar, baltalar ve içeride gerekli olabileceği sanılan kazı aletleri hazırlanır ve grup piramide giriş yapar. İki koridordan ilerleyerek piramidin zeminine inerler. Burada bir yarasa sürüsü hoş geldin merasimi icra eder. İlerleyiş devam eder. Karanlık bir bölmeye varılır. Bu bölmenin boş bir salonun üzerinde yer aldığı anlaşılar. Bu durumda mevtaların burada olduğunu ve grubun asıl ilgi alanını oluşturan hazinelerin de burada bulunduğunu düşünürler. Teftiş için grubun en korkusuz üyesinin emniyet iplikleriyle bağlanarak sarkıtılması plânlanır. Ancak keşifçi daha duvar arasında iken sıkışır kalır. Yani duvarlar gittikçe onun üzerine kapanmaktadır. Çatırdayan kemik seslerine karışan korkunç feryatlar duyulunca ahitlerini anımsayacak mecali kalmayan grup üyeleri, korku ve panik içinde bir an önce piramitten çıkma telaşıyla kimisi tuzaklı koridorlara kaptırır kendini, kimisi piramitlerle ilgili merak ve korku edebiyatına bu teşebbüsün detaylarını armağan eder. Dışarıda şok hâlindeki grup üyeleri ansızın duvarın yuttuğu arkadaşlarının önlerinde dipdiri dikildiğini fark ederler. Ne var ki artık bir kâhin gibi anlaşılmaz ifadeler mırıldanmaktadır³⁴ ve ansızın bir ceset hâlinde yığılır yere. Onlar da cesedi alıp kent valisinin huzuruna çıkarak olayın detaylarını anlatırlar.³⁵

Mısır valisi Yezîd bin Abdullâh et-Turkî döneminde (242-253/856-867) yine grup hâlinde tasarlanan başka bir keşif operasyonunda grup, piramidin zeminine ulaşarak koridor boyunca ilerler ve çeşitli keşiflerden sonra grubun bir üyesi, bir bölmenin küçük renkli taşlarla süslü duvarından bir taşı söküp ağzında saklar. Bunun üzerine adamın kulakları tıkanır. Başka bir galeride altın kaplama direklerden birini sökmeyi denerler ama başaramazlar. Bir heykel koleksiyonuna rastlayan grup burada da istediğini elde edemez. Piramit içi detayların anlatıldığı bu keşif ve korku seyahatinin sonunda çıkışa ulaşan grup kendini çölde bulur. Bura-

³⁴ Bu durum Yukarı Mısırlı bir bilgin tarafından "Kendisine ait olmayanın peşine düşmenin cezası" şeklinde yorumlanır. el-Mes'ûdî, *Ahbârü'z-zemân*, 53.

³⁵ el-Mes'ûdî, *Ahbârü'z-zemân*, 52-53. Aynı hikâye en-Nuveyrî tarafından da aktarılır, en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 1557. el-Himyerî'nin (ö.900/1395) kaydına göre dönemin halifesi el-Mutevekkil (dönemi: 232-247/847-861), Mısır valisi de İbnu'l-Mudebbir'dir. Olay İbnu'l-Mudebbir'e aktarılınca o da piramitzedenin sözlerini aynen tespit ettirir ve bu sözleri o dili biraz bilen birine yorumlatır. Yorum "kendisine ait olmayanın isteyeninin cezası budur" şeklinde olur. bunun üzerine İbnu'l-Mudebbir piramide girişi yasaklar. el-Himyerî, *er-Ravdu'l-mî'târ fî haberî'l-aktâr*, 16. Fakat el-Mutevekkil dönemi içinde bu isimde bir Mısır valisi tespit edemedik.

dan ancak bir günlük yürüme ile piramide ulaşabilirler. Grup bu operasyonu Mısır valisine ihbar eder. Vali, konuya ilgi gösterir ve grubun çıkış yaptığı yerin keşif ve tespiti için görevliler gönderir. Ancak günlerce süren aramalara rağmen söz konusu çıkış bulunamaz ve bu girişimden vazgeçilir. el-Mes'ûdî'nin ifadesine göre o adamın ağzında saklayarak dışarı çıkarmayı başardığı küçük kıymetli taş, nadide bir mücevher olup yüklü bir pahaya satılmış.³⁶

Ahmed bin Tolun dönemine (254-270/868-883) tarihlendirilen bir söylenceye göre de piramide giren bir grup, bir galeriden bir küp alıp çıkarır. Ancak grubun bir üyesi yitiktir. Onu aramak için tekrar girerler. Bu sırada çıplak bir hâlde kahkahalarla karşılara çıkan yitik adam "beni aramayın" diye bağırarak piramidin içine koşturur. Onların yorumuna göre adamı cinler çarpmıştır. Olay halk arasında yayılır. Bu arada içlerinden birinin onlara ihanet ederek testiye kaçırdığı ve insanları piramide girmekten alıkoymaya çalıştığı belirtilir.³⁷

Bir keşif grubu içinde ise hakkında fenalık düşündükleri bir oğlan varmış. Piramide girip niyetlerini gerçekleştirmeye yeltendiklerinde ansızın siyahi bir oğlan elinde bir sopa ile çıkıp bunları feci şekilde dövmüş. Adamlar kaçarak canlarını kurtarmışlar, ama yiyeceklerini, içeceklerini hatta bazı elbiselerini bile piramit içinde bırakmak zorunda kalmışlar. el-Mes'ûdî, benzer bir olayın İhmîm Tapınağı'nda da meydana gelmiş olduğunu ifade eder.³⁸

Bir anlatıya göre ise iki aşık küçük bir aşk kaçamağının icra alanı olarak piramidin içini tercih edince ikisi de çıldırır. Aşkları ise tarihe kazılır. Onlar da ölünceye kadar da böylece beraber yaşayıp bilinirler.³⁹

Piramitlerin ürpertici özelliğine vurgu yapan eski bir olay da avladığı balıkları vahalarda satarak geçinen Mağripli bir balıkçı tarafından anlatılır. Bu adam günün birinde piramide yakın bir mesafede geceleme durumunda kalır. Gece vakti ansızın bir gürültü ve patırtı kopar. Balıkçı korkuya kapılarak devesini alır ve uzaklaşır oradan. Yine de uzaklardan piramidin çevresinde parıldayan alevler görür. Bu arada uyuya kalır. Sabahleyin balıkların bulunduğu yere gidince yerine başka bir balıkçının konulmuş olduğunu görür. Şaşkına dönen adam hemen balıklarını devesine yükleyip Fustat'ın yolunu tutar ve bir daha asla piramide yaklaşmamaya yemin eder.⁴⁰

Abdulazîz bin Mervân'ın (ö.86/705) Mısır valiliği döneminde (65-86/684-705) antik bir kente tesadüf ettiğini iddia eden bir bedevinin hikayesini el-Mes'ûdî kendisine anlatıldığı şekilde nakleder. Şehrin batı çölünde kaybolan

³⁶ el-Mes'ûdî, *Ahbâru 'z-zemân*, 53. Aynı hikâye en-Nuveyrî tarafından da aktarılır, en-Nuveyrî, *Nihâyetu 'l-ereb*, 1558.

³⁷ el-Mes'ûdî, *Ahbâru 'z-zemân*, 53. Aynı hikâye en-Nuveyrî tarafından da aktarılır, en-Nuveyrî, *Nihâyetu 'l-ereb*, 1558. es-Suyûtî'nin anlatımında ise olay İbn Tolun'a intikal eder. Buluntuya el koyan İbn Tolun piramide girmeyi yasaklar, es-Suyûtî, *Husnu 'l-muhâdara*, 27; Al-Suyûtî, Jalal al-Din, "The Treatise on the Egyptian Pyramids (Tuḥfât al-kiram fî khabar al-aḥrâm)", *Isis*, c.30, no:1, (Şubat 1939), 31-32.

³⁸ el-Mes'ûdî, *Ahbâru 'z-zemân*, 53. Aynı hikâye en-Nuveyrî tarafından da aktarılır, en-Nuveyrî, *Nihâyetu 'l-ereb*, 1558.

³⁹ el-Mes'ûdî, *Ahbâru 'z-zemân*, 53. Ayrıca en-Nuveyrî, *Nihâyetu 'l-ereb*, 1558.

⁴⁰ el-Mes'ûdî, *Ahbâru 'z-zemân*, 54. Aynı hikâye için ayrıca bkz. en-Nuveyrî, *Nihâyetu 'l-ereb*, 1558.

develerini arayan bedevi, burada harabe bir kente rastladığını söyler. Kentte türlü türlü meyveleri bulunan bir ağaç vardır. Bedevi meyvelerden bizzat yediğini iddia etmektedir. Bu olayı valiye anlattığında bir Kıptî bunun bir Hermes kenti olduğunu ve burada pek çok hazine bulunduğunu bildirir. Bunun üzerine Abdulazîz bir grup yakın adamını görevlendirir. Yanlarına bedeviyi alarak antik kenti aramaya giden bu grup bir aylık yiyecek hazırlığıyla bu çöllerde dolaşmaya başlar ama bir iz rastlanmaz.⁴¹

el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zehab*'de de benzer öyküler aktarır. Bunlardan bir kaç şöyledir:

Yazarın kaydettiği bir olayın anlatıcısı Yahyâ bin Bukeyr'dir (ö.231/846). Abdulmelik bin Mervân'ın halifeliği döneminde (65-86/685-705) Mısır valisi olan kardeşi Abdulazîz bin Mervân'ın (ö.86/705) huzuruna çıkarak tarif ettiği bir yapı içinde büyük bir hazine bulunduğunu söyler. Abdulazîz ise kanıt ister. Adam çeşitli anlatıları kanıt gösterir. İkna olan Abdulazîz, kazı masrafı olarak birkaç bin dinar ödenek tahsis eder. Kazı yapılır. İlk bulgulara ulaşılır. Bunun üzerine kazıya daha güçlü destek sağlanır. İlerleyen aşamalarda olağan dışı gelişmeler ile kazı alanında bulunan bin kadar işçi helak olur. Ürküntüye kapılan Abdulazîz hemen kazı alanını kapattırarak kazıyı durdurur.⁴²

el-Mes'ûdî'nin yer verdiği başka bir defîne arama öyküsü şöyledir: Mısır'daki eski milletlerin definelerinin ve kralların gömülü hazinelerinin peşine düşen bir defîneci grubu, kadim yazılarla yazılmış bir belge bulmuşlardı. Belgede piramitlere yakın bir yerde büyük bir hazinenin bulunduğu belirtilmekteydi. Defîneciler konuyu İhşid Muhammed bin Tugç'a (323-334/935-946) ihbar ederek kazı izni isterler. İzin verilir ve kazı başlar. Bu kazıda bir mezar keşfedilir. Burada ortaya çıkan malzemenin bütün detayları anlatılır. Muhtemelen bir firavun mezarıdır bu.⁴³ el-Mes'ûdî mezarda bulunan ve kimsenin çözemediği yazılara değinir. Bazı bilginlerin bu yazının dört bin yıl önce kullanımdan kalktığını ifade ettiğini kaydeder. Buradan hareketle bu insanların ne Yahudi ne de Hristiyan olduğunun ortaya çıktığını söyler. Kazı 328/939 yılında yapılır.⁴⁴

el-Mes'ûdî, bu arada o güne kadar yani 332/943 yılına kadar Mısır'da valilik yapanların benzeri ilginç durumlarla karşı karşıya kaldıklarını belirterek bu tür kazıları ve defîne arayışlarını diğer eserlerinde anlattığını ifade etmektedir.⁴⁵

Piramitler ve tapınakların koruyucusu olarak varlığı ve çeşitli münasebetlerle görüldüğü iddia edilen ve tarifleri yapılan ruh ve ruhanî varlıklarla ilgili anlatıların sayısı da az değildir.⁴⁶ Bunların Kıptî menşesine ise zaten el-Mes'ûdî işaret ediyor.

⁴¹ el-Mes'ûdî, *Ahbârü'z-zemân*, 67. Aynı anlatı, İbnu'l-Verdî tarafından da aktarılır. Burada Mısır valisi, Ömer bin Abdulazîz (ö.101/720) olarak gösterilir, bkz. İbnu'l-Verdî, *Harîdetu'l-acâib ve İerîdetu'l-garâib*, 13.

⁴² el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zehab*, 162-163.

⁴³ el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zehab*, 163.

⁴⁴ el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zehab*, 163.

⁴⁵ el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zehab*, 163.

⁴⁶ Bu tür bazı söylenceler için bkz. el-Mes'ûdî, *Ahbârü'z-zemân*, 54, 67.

Eski Mısır kültürünün piramitlerden sonra dikkat çeken önemli kalıntıları tapınaklardır. Geleneksel Kıptî anlatımı tapınakların yapılışını da piramitlerin inşası çevresinde takdim etme eğilimindedir. Buna göre bu tapınakları yapanlar, astrolojide hünerli olup kâinat hadiselerini sürekli izlemeye devam ediyorlarmış. Bu çerçevede yeryüzünde bir tufan hadisesinin meydana geleceği anlaşılmış. Ancak tufanın sel mi yoksa yangın mı, ya da savaş mı olacağı yani mahiyeti anlaşılamamış. Bu bilgi karşısında ilgililer sahip oldukları ilimlerin kendileriyle beraber yok olması endişesine karşı bu tapınakları yaparak ilimlerini de buralara resim, şekil ve yazı hâlinde kaydetmişler. Tapınaklar, taş ve toprak yapılar olmak üzere iki türlü tasarlanmış. Böylece tufanın türü ne olursa olsun, en az bir tür yapının sağlam kalma şansı sağlanmış.⁴⁷

Burada devreye giren el-Mes'ûdî, söz konusu felaketin genel bir veba hâlinde gerçekleştiğine dair bir söylenti de olduğunu ifade ederek buna dair bulgulara dikkat çeker: Tinis'te büyük, küçük, kadın, erkek olmak üzere üst üste yığılı insanlardan meydana gelmiş kocaman tepeler bulunuyor. Burası Tinis Memleketi olarak bilinmektedir. el-Mes'ûdî ayrıca aşağı ve yukarı Mısır'da mağaralarda üst üste yığılı insan cesetlerine de işaret eder ve bu noktada çok önemli bir hususa dikkat çeker: Bunların hangi milletten olduğunu bilen yok. Ne Hristiyanlar bunların eski Hristiyanlar olduğunu söylüyor, ne de Yahudiler bunların ilk Yahudiler olduğunu iddia ediyor. Müslümanlar da bunların kimler olduğunu bilmiyor. Bunlarla ilgili tarihî bir bilgi de bulunmuyor. Bu insanların giysileri hâlâ üzerlerindedir. Tepelerde ve dağlarda onlara ait eşyalara rastlamak çoğunlukla mümkündür. el-Mes'ûdî konuyu böylece tamamlayarak tapınakların gösterişli yapılar olduğunu ifade eder ve Ansinâ, İhmîm, Sanmûd ve benzeri kentlerdeki büyük tapınakları sayar.⁴⁸

el-Mes'ûdî, Mısır topraklarında bulunan definelerden de söz açar. Mısır'da krallara ait gömülü hazineler, burada yaşamış eski milletlere ait define ve gömüler hakkındaki söylenti ve haberlere çeşitli vesilelerle yer verir. Yazar eski Mısır kültürü ile ilgili detaylar konusunda sürekli kendi eserlerine göndermeler yapar.

Eski Mısır'ın her zaman dikkat çeken önemli bir kültür varlığı da bu kültüre ait yapılarda görülen yazılardır. O kültürün bir parçası olarak bu yazı ilgili bütün vesilelerle gündeme gelmiştir. el-Mes'ûdî'nin bu konuya dair tutumunu genel olarak değerlendirdiğimizde karşımıza iki durum çıkmaktadır. Yazar bir yandan giz ve sır yüklü Kıptî anlatımını aktarır. Diğer yandan kendi görüşlerini ifade eder. Geleneksel anlatım bu yazıları piramit ve tapınakların efsanevî yapılışı ile bir arada değerlendirerek kaybolmaya karşı bilgi ve hikmet deposu olarak takdim eder. Yazar ise bu yazıları geleneksel anlatımın bir parçası olarak bazen eski milletler ve yıkılmış krallıkların alfabesiyle yazılmış türlü türlü yazılar olarak nitelendirir ve yazılış amacının belli olmadığına dikkat çekerken, bir yandan da bunları ilim, sihir ve tabiat sırları ile ilgili yazılar olarak niteler.⁴⁹ Bunu bir dereceye

⁴⁷ el-Mes'ûdî, *Murûcu 'z-zeheb*, 160.

⁴⁸ el-Mes'ûdî, *Murûcu 'z-zeheb*, 160.

⁴⁹ Örneğin bkz. el-Mes'ûdî, *Murûcu 'z-zeheb*, 160.

kadar kabul etmiş olan yazar, bir mezar kazısını anlatırken bir bilginin bu yazının dört bin yıl önce kullanımdan kalktığına dair görüşünü de önemsemiş gibidir.⁵⁰ Öyleyse geriye yazarın her zaman bağlantılı düşündüğü eski Mısır dili ile Kıptîce arasındaki bağlantıyı açıklamak kalıyor. Çünkü yazar, eski Mısır'a dair bilgiyi sürekli Kıptîler arasında aradığı gibi, Kıptîceyi de sürekli eski Mısır dilinin değişmiş hâli olarak kabul etmiştir. el-Mes'ûdî, Ahmed bin Tolun'un eski Mısır kültürü konusundaki sohbetler yaptığı Kıptî bilgesinin bu dilin kullanımdan düşme biçimine dair görüşünü ciddiye almıştır. Haddizatında gerek Kıptî bilgeye isnat edilen bu açıklama, gerekse el-Mes'ûdî'nin buna dair yorumu eski Mısır filolojisinin ortaya koyduğu sonuçlara uygun düşmektedir. Kendisi şöyle der: Yukarı Mısır'da ve Mısır'ın çeşitli bölgelerinde Mısırlı Kıptî bilginlerden "fırayun" kelimesinin anlamını soruşturdum. Fakat bana bu kelimenin anlamı hakkında bilgi vermediler. Onların dilinde bu kelimeye rastlamadım. Büyük bir ihtimalle bu kelime o dönemlerin krallarına verilen bir unvandır. O dönemin dili ise değişmiştir. Tıpkı ilk dönem Pehlevicenin ikinci dönem Farsçaya; Eski Yunancanın Bizans diline doğru geçirdiği dönüşüm ve değişiklik gibi. Himyerice ve benzeri dillerde de böyle dil değişimi olmuştur.⁵¹

Yine de el-Mes'ûdî, Mısır'da bulunan piramitlerin, tapınakların ve bunlarda görülen yazı, şekil ve çizimlerin insanların değişik görüşlere sahip olduğu konular arasında olduğuna dair genel kabulünü dile getirmekten de geri durmaz.⁵² Bu arada bilge bir kişilik olarak nitelenen İhmîmî zahit Zu'n-Nûn Sevbân bin İbrâhîm el-Mısıri'nin (ö.245/859) bu yazıları okuma hatta daha isabetli bir ifade ile tılsımları çözmesi de yine sır dolu düşünme seansları şeklinde tasvir edilir. Bu anlatımın kaynağı da yine İhmîm halkıdır.⁵³

Eski Mısır medeniyetinin görkemini ve önemini bu medeniyetin o güne taşınan varlıklarından yola çıkarak fark etme noktasında el-Mes'ûdî'nin zaman zaman yaptığı vurgular önemlidir. Yazar, onlara ait kentlerin, yapıların ve hazinelerin çoğunun çölde kumlarla kaplandığını belirtir.⁵⁴ Eski Mısırlılara ait kentlerin, yapıların ve koca anıtların gerçekten çok olduğunu belirten el-Mes'ûdî hiç kimsenin bunu inkâr edemeyeceğini dile getirerek bu yapıların o medeniyetin gücünün ispatı olduğunu açıkça ifade eder. Bu kapsamda yazar; piramitleri, İskenderiye'deki koca yapıları, batı çölünde bulunan görkemli kalıntıları, dağlarda hiç kimsenin ulaşamadığı oyma hazine depolarını, yontma vadileri, Yukarı Mısır'daki antik kentleri, bu yapılardaki süslemeleri de bu görkeme tanıklık eden örnekler olarak sayar.⁵⁵

Buraya kadar yapılan anlatılarla ilgili birkaç hususa dikkat çekilmelidir. Kıptî geleneğinin anlatımlarından onların kimi zaman doğrudan bazen dolaylı olarak

⁵⁰ Bkz. el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zehab*, 163, mezar kazısı konusu.

⁵¹ el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zehab*, 162.

⁵² el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zehab*, 272.

⁵³ el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zehab*, 160.

⁵⁴ Ona göre eski Mısır kralları mutlak surette kum tılsımları yaptırırdı, ancak zamanla bu tılsımların bozulmasıyla kum fırtınaları bu kentleri örtmüştür, bkz. el-Mes'ûdî, *Ahbâru'z-zemân*, 69.

⁵⁵ el-Mes'ûdî, *Ahbâru'z-zemân*, 69.

eski Mısır kültürünü sahiplendiği anlaşıyor. Bu kültüre ait yapılara sır, tılsım, korku ve dehşet boyutunun da bu gelenek tarafından yüklendiğini ve bu niteliğin sürekli işlenerek sahip oldukları bilginin gerçek boyutunu ise gözden ve kalem-den saklama gayreti içinde oldukları seziliyor. Bu geleneğin bu kültür varlıklarını erişilmez bir ihtişamın zirvesi şeklinde insanların ve kültürlerin zihinlerine kazınmasını hedeflediğini de söyleyebiliriz. Bunun daha çok görkemi kaybolmuş, kendisini yeni medeniyetlerin üstünlüğü karşısında sır dolu geçmişiyle bütünleştirmeye çalışan kitlesel bir varlık mücadelesi şeklinde gerçekleştiğini sanıyoruz. Bilhassa piramitlerle ilgili anlatılarda korku, giz ve güç unsurlarına vurgu yapılmaktadır. Fark edileceği üzere anlatılar genellikle yöneticilerle de ilişkilendirilmiştir. Bu arada el-Mes'ûdî'nin aktarım ve tespitlerinin sonraki yazarların başlıca kaynakları arasında yer aldığını da belirtmek gerekir.

el-Kindî (ö. 350/961)

Ebû Ömer Muhammed bin Yûsuf bin Ya'kûb el-Kindî (ö.350/961), *Fadâilu Mısır el-mahrûse* adlı küçük eserinde Mısır'ın ayrıcalıklarını, ilgili ayetleri, peygamberlerin dualarını, Kıptîlerle evlenen peygamberleri, Kur'an'da adı geçen Mısırlıları, Mısırlı bilgeleri, Mısır ile ilgisi bulunan peygamberleri, sahabeleri, alimleri, mutasavvıfları, burada doğan ve buraya giren halifeleri, şairleri, Mısır'ın üstünlüklerini, şehirlerini, gelirlerini, tabii güzelliklerini, ve Nil nehrini çok özet bir anlatım ile tanıtır.⁵⁶ Daha sonra Mısır'a özgü özellikleri ve yapıları anlatır: "Bilgeliğin eserleri ve yapıları olan iki piramit ve tapınaklar Mısır'dadır" diyen el-Kindî taş üstüne taş konulmak suretiyle yapılmış benzer bir yapının yeryüzünde mevcut olmadığını belirtir ve devam eder: "Bunların Hermes ve Agatimûn'un mezarları olduğu söyleniyor. Harranlı Sabiiler bu iki piramidi hac amacıyla ziyaret ederler." el-Kindî'nin buna dair: "Ömer bin Ebî Ömer, ben iki piramide hac eden Sabiileri görmüşüm" şeklindeki güncel bilgi aktarımı aynı zamanda bu anlatının kabul görmediğine veya görmeyebileceğine dair bir anlam da içeriyor. el-Kindî'nin kayda değer bulduğu ilginç bir olay da diğer kaynaklarda pek rastlanmayan Ebû Kîr oyuğu anlatısıdır. Buna göre bakara adlı kuşlar yılın belirli bir gününde burada toplanır. Kuşlar, sırayla gagalarını oyuğa sokup çıkardıktan sonra uçar giderler. Nihayet oyuk, birinin başını içinde sıkıştırır. Kuş asılı kalır ve böylece can verir.⁵⁷ Bu vaka, el-Kindî'nin çağdaşı eş-Şabustî (ö.388/988) tarafından da anlatılır.

İbn Zûlâk (ö. 387/997)

Erken dönem Fatimîler tarihinin en önemli yazarı Ebû Muhammed el-Hasen bin İbrâhîm...bin Zûlâk (ö.387/997), *Târîhu Mısır ve fadâiluhâ* adlı eserinin giri-

⁵⁶ el-Kindî, *Fadâilu Mısır el-Mahrûse*, 1-11.

⁵⁷ el-Kindî, *Fadâilu Mısır el-Mahrûse*, 11. Ebû kîr mağarası hikâyesi daha eş-Şâbustî tarafından da anlatılır.

şinde Mısır'ın ayrıcalıklarını, coğrafi sınırlarını, üstünlüklerini, Mısır ile ilgisi olan peygamberleri, Mısırlı bilgeleri, Mısır'da medfun sahabe ve tabiileri, Mısır'ın güzelliklerini, harikulade zenginliklerini, güzel yiyeceklerini ve Mısır'ın ilk yöneticilerini anlatır. Müteakip bölümde Mısır ile ilgili Kur'an ayetleri, peygamberlerin Mısır lehine duaları, bilginlerin Mısır tasvirleri, duaları, Mısırdaki doğan peygamberler, Mısırlı bilge kişilikler, tufandan İslâm dönemine kadar otuz beş Mısır hükümdarı ayrıca ülkenin çeşitli özellikleri, kentleri, yiyecekler, içecekler, olağanüstü yapılar, Nil nehri gibi konularda bilgi vermektedir.⁵⁸

el-Bîrûnî (ö. 453/1061)

Ebu'r-Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî (ö.453/1061), genel tarih kapsamında yeryüzü kralları listeleri arasında Mısır'da hüküm süren Kıptî krallarının listesini düzenler. Buna göre Pers dönemine kadar otuz dört kralın ismi sayılır. Toplam yönetim süresi Pers dönemi ile beraber 893 yıl olarak tespit edilir.⁵⁹

İbn Vasîfşâh (ö. 598/1202)

İbn Vasîfşâh (ö.598/1202), *Fedâilu Mısır* adıyla meşhur olan *Cevâhiru'l-buhûr ve vakâi'ul-umûr ve acâibu'd-duhûr fî ahbâri'd-diyâri'l-Mısriyye* adlı eserinde konuya dair eserlerde bir gelenek hâline gelen plânı uygular. Yazar, Mısır ile ilgili ayet, hadis, peygamber dualarından örnekleme yaparak başlar eserine. Mısır coğrafyasını anlatır, buraya has özelliklerden söz eder. İbn Vasîfşâh, tufan öncesi ve sonrası kralların özet bir anlatımını yapar. Buna göre Mısır, Teblîl tarafından kurulmuştur. Nakrâvus, Mısram ve Aykâm isimli oğullarının hükmünden sonra nihayet Şirkâk oğlu Şahlûk oğlu Sûrîd yönetimdedir. Burada da tıpkı kendisinden önceki diğer krallar gibi sihir, kehanet ve tılsımlar bilgisini olarak tanıtılan Sûrîd, piramitlerin ve tapınakların kurucusu olarak gösterilir. Oğlu Ceyb, onun oğlu Mankâvus ve onun oğlu Afrûs tufandan önceki son Mısır krallarını oluşturur. Tufan sonrası ilk kral ise Afrûs'u oğlu Ermâlînûs'tur. Mısır tarihinde Kıptî kavramı da buradan itibaren söz konusu edilmeye başlar. Ermâlînûs da muhtemelen Kıptî olarak kabul edilmektedir. Onun oğlu II. Mısram, Mısır'ın yeniden kurucusudur. Kıptî de bunun oğludur. Yazar bu arada Hazreti İbrahim, Hazreti Yusuf ve Hazreti Musa dönemi firavunlarının da bulunduğu altı firavun yönetimini ve bundan sonraki Kıptî yönetimi anlatarak eski Mısır'a dair giriş düzeyindeki anlatısını tamamlar.⁶⁰ İbn Vasîfşâh asıl hedefi olan İslâm dönemi Mısır tari-

⁵⁸ Richard Gottheil, "Al-Hasan ibn Ibrahim ibn Zulk", *JOAS*, c.28, (1907), ss.254-270. Gottheil, eserin yazması ve içeriği hakkında bilgi verir.

⁵⁹ el-Bîrûnî, Ebu'r-Reyhân M. bin Ahmed: *el-Âsâru'l-hâkiye 'unî'l-kurûnî'l-fâliye*, hazırlayan, Eduard Sachau, Leipzig 1923, 90. Wiet ve M. Cook, daha sonra el-Makrizî tarafından da kullanılan bu listenin muhtemel bir Süryanî kronik aracılığıyla Eusebius üzerinden Manethon'dan nakledildiğini belirtir, bkz. Michael Cook, "Pharaonic History in Medieval Egypt", *SI*, no:57, (1983), s.68.

⁶⁰ İbn Vasîfşâh, *Cevâhiru'l-buhûr*, 7-27.

hini İslâm yönetimi ile münasebetlerini söz konusu ederek başlar. Emevî, Abbasî, Tolunoğulları, İhşîdiler, Fatımîler, Eyyubîler ve Memluk dönemi Mısır yöneticilerini özet bir anlatımla ortaya koyar. İbn Vasîfşâh'ın anlatımında eski Mısır kültürüne dair anlatılara giriş dışında neredeyse hiç rastlanmaz.

İbn Vasîfşâh'ın anlatımında rastladığımız bir anlatı, İbn Tolun'un yaptığı bir piramit gezisi ile ilgilidir. Buna göre bir piramit gezisi sırasında İbn Tolun'un atının ön ayakları yere gömülür. O da ilgili yerin kazılmasını emreder. Kazı sonunda bir mücevher definesine ulaşılır. Hazine develere yüklenerek devlet hazinesine taşınır.⁶¹ Diğer bir anlatı ise İbn Tolun'un ölümünün de sebebi olarak gösterilen bir heykel yıkımını anlatır. Buna göre de İbn Tolun, Ayn-şems'te bulunan dev erkek heykelini görmek için yola çıkar. Şehrin ileri gelenleri ise bu heykeli ziyaret eden yöneticilerin musibetlere maruz kaldığı gerekçesiyle onu vazgeçirmek isterler. O ise ısrarla ziyareti gerçekleştirir ve heykelin yıkılmasını emreder. Taş kesiciler kısa süre içinde heykeli parçalara ayırarak yok ederler. Aradan o ay geçince İbn Tolun ölümüne sebep olan ağır bir hastalık ile yatağa düşer. Bu arada Müslümanlar başlarında Kur'an, Yahudiler başlarında Tevrat, Hristiyanlar da başlarında İncil tutarak; bütün halk ağlayarak onun iyileşmesi için Allah'a yalvarır. Ancak İbn Tolun bu hastalıktan kurtulamaz ve 270/883 yılında hayata gözlerini kapatır.⁶²

Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1268)

Ebû Şâme el-Makdisî (ö.665/1268), *Kitâbu'r-ravdateyn*'de entelektüel bir grubun piramit gezisine dair izlenimlerini aktarır. Anlatıcı el-İmâd el-Kâtib'dir: "el-Kâdî Ziyâeddîn bin eş-Şehrezûrî'ye bize piramitleri gezdirmesini teklif ettik. Çünkü Şam'da iken piramitler hakkında sürekli büyüleyici anlatımlar dinlemiştik. Ziyâeddîn bizi gezdirmeye başladı. Tapınakları, kumlukları, çölleri geçtik... Ürküttü bizi Ebu'l-Hevl. Onu kelimelerle anlatmak mümkün değil. Sonra harikulade yapıları gördük. İki piramidin yanına vardığımızda daha önce bize büyük görünen ne varsa küçüldü durdu gözümüzde. Büyük piramit ve kurucusu hakkında kendi aramızda konuştuk. Herkes daha önceki anlatılara göre anlatıyordu piramitleri, kendi aklına, kendi düşüncesine ve kendi gördüklerine göre anlatmak ise gelmiyordu kimsenin aklına..."⁶³

Ebu'l-Ferec ibnu'l-İbrî (ö. 685/1286)

Ebu'l-Ferec (ö.685/1286), *Târîhu muhtasari'd-duvel*'in girişinde Hermes'i anlatırken ilgili bilgileri değerlendirir. Burada da Yukarı Mısır'a yerleşen Hermes'in

⁶¹ İbn Vasîfşâh, *Cevâhiru'l-buhûr*, 61.

⁶² İbn Vasîfşâh, *Cevâhiru'l-buhûr*, 64.

⁶³ el-Makdisî, *Kitâbu'r-ravdateyn*, II, 443-444.

ilim ve hikmetin tufanda kaybolup gitmemesi için piramitleri ve tapınakları kurarak korumaya almayı hedeflediği belirtilir.⁶⁴

el-Makrîzî (ö. 845/1442)

Eski Mısır tarih ve kültürüne ait konulara geniş yer ayıran yazarlardan biri de Ebu'l-Abbâs Takıyyuddîn Ahmed bin Alî bin Abdulkâdir el-Makrîzî'dir (ö.845/1442). *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr* diğer adıyla *el-Hitatu'l-Makrîziyye* adlı eserinde "Mısır" kelimesinin türetilişi ve anlam alanı etrafındaki görüşleri sıralayan el-Makrîzî, Mısır'ın ayrıcalıkları bölümünde ayet ve hadislerle, sahabe ve ünlü kişilerin söz ve deyişlerine, ayrıca Mısır'ın güzellikleri ve sahip olduğu kendine has somut ve soyut zenginliklere yer verir. el-Makrîzî, dünya yapı harikaları arasında sayılan Mısır yapılarını, bunlarla ilgili kimi hikâyeleri, ayrıca Mısır define ve gömülerini anlattığı bölümü büyük ölçüde aralarında İbn Abdülhakem, Ebû Abdullâh Muhammed bin Selâme el-Kudâî'nin (ö.454/1061), el-Câhız (ö.255/869) (*Kitâbu mehdi Mısır*) ve el-Mes'ûdî (ö.345/956) gibi yazarların da bulunduğu seleflerinden yaptığı alıntılar üzerine kurmuştur.⁶⁵

el-Makrîzî, özellikle İslâm yönetimi dönemi ile ilgili çeşitli konuları işledikten sonra piramitler için bahis açar. Mısır'da büyük, küçük, taş, kerpiç, basamaklı, düz çok sayıda piramit bulunduğunu belirtir. Gîze'deki küçük piramitlerin çoğunun ise Salâhâddîn Yûsuf bin Eyyûb (ö.589/1193) döneminde (569-589/1174-1193) taşları Kahire surlarında, köprülerde ve kalelerde kullanılmak üzere yeğeni Karakuş tarafından yıkıldığını söyler. Piramitlerin kurucusu, yapılış zamanı, nedeni ve sair konularda çok fazla ve birbirinden farklı, çoğu da kurmaca söylenti bulunduğu dikkat çeken yazar, bu konuda yeterli ve güvenilir bilgiler vereceğini söyler. Bu amaçla piramitlerin Sûrîd tarafından yapılışı ile ilgili süreci ve sonuçlarını bütün detaylarıyla anlatır. Bu anlatım, el-Mes'ûdî'den yapılan nakil ile büyük ölçüde uyumludur. Onun da bu anlatıyı benimsediği sezilmektedir.⁶⁶

Bu arada Yemenli Araplara göre piramitlerin Şeddâd bin Ad tarafından yapıldığı, Sabiîlere göre ise bunların ulu kişilerin mezarları olduğu gibi farklı söylemleri de kaydeder. İbn Havkal (ö.367/977) ve el-Mes'ûdî'den (ö.345/956) naklen büyük piramitlerin ölçüm bilgilerini kaydeden yazar, İbnu'n-Nedîm'in (ö.385/995) yer verdiği hikâyeyi aktarır ve el-Me'mûn'un büyük piramidi açma girişimini anlatır. el-Me'mûn büyük piramidin zirvesini de kontrol etmek istemiştir. Bunun için bir kişi görevlendirilir, günün üçte birlik zamanında tırmanış tamamlanır, zirvenin sekiz devenin çömelebileceği genişlikte olduğu tespit edilir. Yazar Fustat karşısında ve es-Sa'îd'in çeşitli bölgelerinde iki büyük piramit gibi çok sayıda piramit bulunduğunu, iki piramidin duvarlarının Yunanca yazılarla dolu olduğunu ifade eder. Piramitlerin mezar olduğuna dair söylentiler olmakla

⁶⁴ Ebu'l-Ferec ibnu'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-duvel*, 3.

⁶⁵ el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr*, 21-51.

⁶⁶ el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr*, 140-143.

beraber, bunlar Tufana karşı yapılmış sığınaklardır, mezar değildir, ancak daha sonra bazı krallar tarafından depo olarak da kullanılmıştır.⁶⁷

Ebû Abdullâh Muhammed bin Selâme el-Kudâî'nin (ö.454/1061) isnat zincirini göstererek Muhammed bin Ali bin Sahr et-Temîmî'den aktardığı şekilde piramitlerin yapılışına gerekçelendiren ve bir mezar kazısında bulunan eski Kıpti belgesi ile ilgili anlatım el-Makrîzî tarafından da detaylarıyla aktarılır.⁶⁸

el-Makrîzî bu arada Ebu's-Salt Umeyye el-Endelusi'nin (ö.529/1134) *er-Risâletu'l-Misriyye*'de yaptığı piramit tasvirini aktarmaya değer bulur. Buna göre Ebu's-Salt, eski Mısırlıların sahip olduğu bilgi ve kültür seviyesini, mühendislik ve astronomi bilgisi düzeyini kalıntıları olan piramitlerden ve tapınaklardan hareketle dile getirmektedir.⁶⁹ Benzer bir tasvir ve anlatım el-Makrîzî'nin kendisi tarafından da yapılır.⁷⁰

Piramitlerin yapıları karşısında hayranlık ifadelerini sıralayan el-Makrîzî, taşlar üzerinde meçhul kadim yazı ile yazılar bulunduğunu belirterek şöyle devam eder: Mısır'da bunları bildiğini iddia eden kimseye de rastlanmamıştır. Bu yazılar gerçekten çoktur. Buradaki yazılar eğer sayfalara aktarılacak olsa, on binlerce sayfa doldurur. Eski bir Sabîî kitabında okuduğuma göre bu piramitlerden biri A'âdimûn, diğeri de Hermes'in mezarıdır.⁷¹

Gîze'deki piramitte mevcut bir ibareyi çözdüğüne dair Ebu Zeyd el-Belhî'nin (ö.322/934) iddiası şöyledir: "Piramitlerde onların yazısıyla bir kitabe bulup Arapçaya çevirdim. Kitabede "Buniye hâzânî'l-heremâni ve'n-nesru'l-vâki'u fî's-saratâni" denilmekteydi. Bunu hesapladık. Hicretten önce iki defa otuz altı bin güneş senesi yani yetmiş iki bin güneş yılı sonucunu elde ettik."⁷²

Abdolvahhâb bin Hasen bin Ca'fer bin el-Hâcib (ö.387/997), Zâfir el-Haddâd (ö.529/1135), Umâre el-Yemenî (ö.569/1175), Ebu'l-Abbâs Ahmed bin Yûsuf et-Tifâşî (ö.651/1253) ve Seyfeddin bin Cubâre gibi şairlerin piramitler hakkında yazdığı şiirler ile el-Makrîzî piramitler bahsini bitirir.⁷³ el-Makrîzî'nin piramitlere dair yaptığı anlatımların kaynakları arasında İbrâhîm bin Vasîfşâh (ö.598/1202), el-Mes'ûdî (ö.345/956), İbn Havkal (ö.367/977), İbnu'n-Nedîm (ö.385/995), Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullatîf bin Ebu'l-İzz Yûsuf (ö.629/1231), Ebû Hâmid Muhammed bin Abdurrahîm el-Kaysî (ö.565/1169), Ebû Abdullâh Muhammed bin Selâme el-Kudâî'nin (ö.454/1061), İbn Hurdâzbeh (ö.300/913) gibi yazarlar yer alır.

⁶⁷ el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr*, 143-144, 149.

⁶⁸ el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr*, 146-147.

⁶⁹ el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr*, 148-149. Ebu's-Salt'ın sözü edilen tasvir ve değerlendirmesi ona tahsis edilen yerde gösterilmiştir.

⁷⁰ el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr*, 151.

⁷¹ el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr*, 151.

⁷² el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr*, 145. Bu anlatının kahramanı es-Suyûtî de "Yunanca bilen bir kişi" olarak görünür, es-Suyûtî, *Husnu'l-muhâdara*, 25; Al-Suyûtî, Jalal al-Din, "The Treatise on the Egyptian Pyramids (Tuhfat al-kiram fî khabar al-ahram)", *Isis*, c.30, no:1, (Şubat 1939), 25-26.

⁷³ el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr*, 152-154.

el-Makrîzî daha sonra çeşitli kaynaklardan naklen ilgili geleneksel bilgilerle Ebu'l-Hevl'i anlatır. İbnu'l-Mutevvec'e (ö.730/1330) dayanarak Ebu'l-Hevl'e mukabil gelen es-Seriyye adlı diğer sfenks hakkında bilgi verir. Bunun 711/1311'de hazine bulma amacıyla Muhammed bin Kalavun (ö.741/1341) döneminde komutan Balat tarafından yıkıldığını ama hazine bulunamadığını, taşlarının ise el-Câmi' el-cedid en-Nâsırî adıyla bilinen caminin temelinde kullanıldığını aktarır. Bu arada Ebu'l-Hevl'in de maruz kaldığı bir saldırıyı şöyle anlatır: Zamanımızda ise Salâhiyye Hankahı'na mensup ömrünü oruç tutmakla geçiren Şeyh Muhammed isimli bir kişi 780/1378 yılları civarında dinî görüşleri çerçevesinde çirkin gördüğü şeyleri bozma girişiminde bulunuyordu. Bu şahıs, bir ara piramitlere yöneldi, Ebu'l-Hevl'in yüzünü deforme etti. Yüzündeki tahrip bundan kalmadır.⁷⁴ Ebu'l-Hevl'in yüzü günümüzde de deforme edilmiş hâlededir.

el-Makrîzî'nin yer verdiği bir anlatıya göre Ahmed bin Tolun bir gün piramitleri gezmeye gider. Bu gezi sırasında komutanı, yanlarında kazma ve kürekler bulunan bir defineci grubu yakalayıp getirir. Ahmed bin Tolun ise izinsiz kazı yapılmasını yasaklar. Bu grup, piramitler bölgesinde büyük bir hazine bulgularını rapor edince Ahmed bin Tolun, görevliler nezaretinde kazıya işgücü ve nakit desteği sağlar. Yapılan kazıda hazineye ulaşılnca, Ahmed bin Tolun kazı alanına gider. İç i altın dolu bir sanduka bulunur. Sandukanın örtüsünün üzerinde Barbatîce bir kitabe vardır. Okutulan kitabede "Ben kral falancayım. Ben altın sahteciliğini ortadan kaldırdım. Benim yönetimimin üstünlüğünü anlamak isteyenler, bu altınlarla kendi altınlarının ayarını karşılaştırsın" denilmektedir. Kitabenin içeriğine hayran kalan Ahmed bin Tolun, kazıya katılan herkese konumuna göre ihsanda bulunur.⁷⁵

el-Makrîzî'nin yaptığı bir alıntıya göre Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullatîf bin Ebu'l-İzz Yûsuf (ö.629/1231), şahit olduğu ilginç bir vakaya anılarını anlattığı eserinde şöyle yer verir: Cahil bir yabancı el-Melik el-Azîz Osmân bin Salâhaddîn Yûsuf'u (589-594/1193-1198) küçük piramidin altında bir hazine bulunduğuna ikna etti. Sultan da taş ustalarını ve askerlerini seferber etti. Bir ay bu amaç uğruna çaba harcandı. Ancak sonuç tam bir hüsrân oldu. Yığılan taşları görenler, piramitten eser kalmamış zannederlerdi, buna rağmen piramide bakanlar ise sadece piramidi birazcık tahrip edilmiş zannederdi. Yıkım durdurulunca gidip taşçı usta başı ile görüştüm. "Eski hâline getirebilir misiniz?" dedim. "Sultan taş başına bin dinar verse bile bunu yapamayız" dedi.⁷⁶

Hikâyenin başka bir versiyonu el-Makrîzî tarafından ileriki sayfalarda kaynak belirtilmeden anlatılır: Babasından sonra sultan olan el-Melik el-Azîz Osmân bin Salâhaddîn Yûsuf'u cahil danışmanları piramitleri yıkmaya ikna ettiler. O da kırmızı renkli küçük piramidi yıkmaya hazırlığı yaptı. Deliciler, taş ustaları ve devlet adamlarından görevliler tayin ederek bu piramidin yıkılmasını emretti. Bu görevliler ve ustalar piramidin yanında çadırlar kurup yerleştiler. Kendilerine

⁷⁴ el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr*, 153-154.

⁷⁵ el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr*, 52.

⁷⁶ el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr*, 145.

büyük miktarda mali destek sağlanmıştı. Yıkım sekiz ay kadar sürdü. O kadar güç ve desteğe rağmen günde bir veya iki taş indirebiliyorlardı. Yukarıdakiler kaldıraçlarla taşı iteliyor, aşağıdakiler halatlarla çekiyordu. Taş yere düşünce korkunç bir gürültü çıkıyor, çevredeki dağlar titriyor, yer sarsılıyordu ve taş kumlara gömülüyordu. Taşı kumlardan çıkarmak için de bir o kadar daha emek harcanıyordu. Taş aşağıda parçalanıyor, parçalar yakın bir yere; dağın eteğinde toplanıyordu. Bu şekilde aradan çok zaman geçti, paraları tükendi, yorgun bitkin düştüler, azimleri kırıldı, nihayet hüsrân içinde işe son verdiler. Aslında yapabildikleri tek şey piramide zarar vermek oldu. Bu olay, 593/1196 yılında oldu. Bununla beraber sökülen taşlara bakanlar piramitten eser kalmamış zannederdi, Buna karşın piramide bakanlar sadece küçük bir parça yıkıldığını sanırdı. Bir taşı sökmek için sarfedilen çaba bilfiil görülünce taşçı usta başıya sorulur...⁷⁷ Gerçeklik yönü ağır basan bu ikinci anlatıda Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullatîf bin Ebu'l-İzz Yûsuf'un (ö.629/1231), eserlerin korunması yönünde duyarlılığını belki de engel olamadığı bu girişim aracılığıyla göstermeye çalışmaktadır.

el-Makrîzî, eserinin sonunda Kıptîler ile ilgili bir bölüm açar. Hristiyanlık öncesinden Hristiyan olmalarına kadar dinlerini ele alır. Kilise ve manastırlarını anlatır.⁷⁸

İbn Tagriberdi (ö. 874/1469)

en-Nucûmu'z-zâhire fî mulûkî Mısır ve'l-Kâhire yazarı İbn Tagriberdi (ö.874/1469), eski Mısır kültürü konusunda büyük ölçüde el-Mes'ûdî'nin (ö.345/956) anlatımını esas alır. Ancak yer yer tercihlerde bulunup yorumlar yapmaktan da geri durmaz. İbn Tagriberdi de diğer yazarlar gibi daha çok Gîze'deki iki büyük piramit üzerinde yoğunlaşır, kurucularının "Şeddâd bin Âd" veya "Sûrîd" olduğuna dair söylentileri aktarır, ama kendisi "Kıptîler ise Âd kavminin ülkelerinde bulunmuş olmasını kabul etmezler" söylemine dayanarak piramitlerin Şeddâd tarafından yapılmış olması iddiasının çürüdüğünü belirtir ve güvenilir bilginin Kıptî seçeneğinde aranması gerektiğine işaret eder.⁷⁹ Yazar ayrıca piramitlerin kapısı üzerinde "Musned" ile yazılmış şifreli yazılar bulunduğunu, bu yazıların okunmasıyla piramit kapılarının açıldığı iddiasını da aktarır.⁸⁰ Bu arada piramitlerin mahiyeti konusunda çeşitli görüşleri kaydettikten sonra: "Kıptîlere göre ise her iki büyük piramit ve diğer küçük piramitler kralların ve diğer büyük kimselerin mezarlarıdır" görüşünü dile getirir.⁸¹ Bu sırada büyük piramidin "Dağ ehramı" adıyla bilindiğini ise yazarın başka bir eserinden öğreniyoruz.⁸² İbn Tagriberdi,

⁷⁷ el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr*, 152.

⁷⁸ el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr*, 1257-1307.

⁷⁹ İbn Tagriberdi, *en-Nucûmu'z-zâhire*, I, 39.

⁸⁰ İbn Tagriberdi, *en-Nucûmu'z-zâhire*, I, 40.

⁸¹ İbn Tagriberdi, *en-Nucûmu'z-zâhire*, I, 40.

⁸² İbn Tagriberdi, *el-Menhelu's-sâfî ve'l-mustevfî ba'de'l-vâfî*, 379, 386. "Ehrâmu Dağ" ifadesi es-Sehâvî (ö.902/1497) tarafından da dile getirilir. es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi*, 1276. Aynı ifade daha sonra Gelibolulu Mustafa Âlî tarafından da kullanılacaktır, bkz. Andreas Tietze: *Mustafâ 'Âlî's Description of Cairo of 1599*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1975, s.99.

“Ebu’l-Hevl” hakkında da bilgi verir: “Piramitlere yakın bir yerde insan şeklinde bir heykel vardır. Kocaman bir heykel olduğu için halk buna “Ebu’l-Hevl” der. Kıptiler ise bunun “kum tılsımı” olduğunu iddia ederler. Bu tılsım, kum fırtınalarının Gize’ye girmesini önlemekte imiş.”⁸³

İbn Tagriberdi, Ahmed bin Tolun’un (ö.274/884) Kıptî bilge ile eski Mısır kültürü konusundaki sohbetlerinin el-Mes’ûdî tarafından yer verilen kayıtlarını da ondan nakleden aktarır.⁸⁴ el-Mes’ûdî’nin (ö.345/956) eski Mısır dilinden Kıpticeye doğru geçirdiği değişime dair yorumunu aktaran yazar bu düşünceyi mantıklı bulduğunu söyler ve kendisinin de buna katıldığını güncel bir örneklendirme ile şöyle ifade eder: “Çünkü Kur’an dili olan Arapça bile o günden bu güne büyük değişim geçirmiştir. Şu anda halkın kullandığı Arapçayı herhâlde o dönemin Arapları anlamazdı. Yine Türkçe için de aynı durum söz konusudur. Günümüzün Türk askeri, Moğolca bilmez, konuşmaz, kendisiyle konuşulsa bile anlamaz.”⁸⁵

es-Suyûtî (ö.911/1505)

IX-X./XV-XVI.yüzyılın çok yönlü üretken yazarlarından Asyûtlu Celâleddin es-Suyûtî (ö.911/1505), tamamen Mısır’a ayrılmış *Husnu’l-muhâdara fî ahhârî Misr ve’l-Kâhire* adlı eserinin yanı sıra *Bedâiu’z-zuhûr fî vakâii’d-duhûr* adlı dünya tarihinde de büyük ölçüde Mısır tarihini işler. Onun *Tuhfetu’l-kirâm fî haberî’l-ehrâm* adlı piramitlerle ilgili müstakil eseri ise *Husnu’l-muhâdara*’dan üretilmiş bir eserdir.

Büyük ölçüde İbn Abdulhakem (ö.257/871), el-Câhız (ö.255/868), el-Mes’ûdî (ö.345/956), İbn Havkal (ö.367/977), Sibî ibnu’l-Cevzî (ö.654/1257), el-Vatvât (ö.718/1318), İbnu’l-Mutevvec (ö.730/1330) gibi önceki yazarların anlatımları üzerine kurulmuş olan *Husnu’l-muhâdara*’da es-Suyûtî, öncelikle Mısır adının geçtiği ve Mısır’ın söz konusu edildiği ayetleri, hadisleri, sahabe sözlerini ve kaynağı meçhul özlü sözleri el-Makrîzî (ö.845/1442) gibi ama daha geniş bir içerikle tespit eder. Mısır coğrafyasını anlatır. Tufan öncesi ve sonrası Mısır kraları tarihini işler. Mısır’a giren peygamberler, Mısırlı büyük insanlar, Hazreti Musa’ya inanan sihirbazlar, Mısırlı hikmet bilgeleri hakkında bilgi verir.⁸⁶ Dünya yapı harikalarının yirmi tanesini Mısır’dan seçen geleneksel anlatım çerçevesinde yazar, Ebu’l-Hevl, Sanmûd ve İhmîm tapınakları, Kocakarı Duvarı gibi yapıları anlatır. En önemlileri olan piramitler bahsinde yazar, tufan öncesi Sûrîd’in rüyası ve ilgili gelişmeleri çeşitli kaynaklardan nakiller yaparak kaydeder, uyuşan ve çelişen farklı söylentilere de yorumsuz olarak yer verir. Yine de Mısır bilginlerinden piramitler hakkında güvenilir bilgi elde edilemediğine dikkat çeken İbn Abdulhakem’in ifadesini nakletmeyi uygun görür. el-Me’mûn, Salâhaddîn Yûsuf

⁸³ İbn Tagriberdi, *en-Nucûmu’z-zâhire*, I, 42.

⁸⁴ el-Mes’ûdî, *Murûcu’z-zeheb*, 153-156; İbn Tagriberdi, *en-Nucûmu’z-zâhire*, I, 41.

⁸⁵ İbn Tagriberdi, *en-Nucûmu’z-zâhire*, I, 61.

⁸⁶ es-Suyûtî, *Husnu’l-muhâdara*, 1-21.

bin Eyyûb ve İbn Tolun gibi yöneticilerin piramitlerle ilgili vakaları gibi konular işlenir ve bu çerçevede kimi hikayeler kaydedilir.⁸⁷

es-Suyûtî piramitlerin üzerindeki yazılar hakkında aktarılan gelen söylemlere de yer verir. Sibt İbnu'l-Cevzî'nin (ö.654/1256) *Mir'âtu'z-zemân*'ından yapılan bir alıntıya göre iki piramidin üzerinde bilinen yedi yazı çeşidinin tamamı mevcuttur. Bunlar da Yunanca, İbranîce, Süryanîce, Hintçe, Himyerîce, Latince ve Farsçadır.⁸⁸ Mısırlı bir bilginin ifadesine göre ise Yunanca bilen bir kişinin çevirdiği iddia edilen "Buniye hâzânî'l-heremâni ve'n-nesru'l-vâki'u fî's-saratâni" çözümlemesi, ayrıca bu yazının, Mısır'ın kurulmasından dört bin yıl öncesine ait olup kimsenin bu yazıyı bilmediği ve anlamadığı gibi söylentilere yer verilir. Yazarın bir kaydına göre ise Ahmed bin Tolun'un piramit kapılarında yaptırdığı kazılarda çıkan Yunanca kitabenin çevirisinden kapının açılmasının şifresini içeren tam bir Arapça şiir ortaya çıkar, ancak şifre çözülemez ve piramitleri açmaktan vazgeçilir. Ebû Abdillâh Cemâleddîn M. el-Vatvât'ın (ö.718/1318) *Mebâhîcu'l-fîker*'inden aktarıldığına göre ise büyük piramidin kapısının üzerinde Musned ile yazılı bir kitabe vardır. Bu kitabe okununca piramit ağzını açıp kapının anahtarını takdim edermiş. ez-Zemâhşerî'den (ö.538/1143) yapılan alıntıya göre de piramitlerdeki yazılar, Himyerîcedir. Diğer taraftan el-Me'mûn'un girişi-mi sırasında burada bir lahtın altın kaplama kapağı açılır, içinde birkaç satır vardır. Bu yazıyı okuyabilen biri bulunur ve çeviri yaptırılır: "Biz bu piramidi bin günde yaptık, iki bin gün içinde yıkabilene helal olsun..." *Tuhfetu'l-kirâm*'da ise bu kitabeyi okuyabilecek kimsenin bulanamadığı belirtilir. *Tuhfe*'nin başka bir yerinde ise birinci anlatı ile uyumlu İbnu'l-Mutevvec'in (ö.730/1330) (*Acâibu Misr*) ifadesi de kaydedilmiştir.⁸⁹

es-Suyûtî, eski Mısır kalıntıları ile ilgili çeşitli konuları büyük ölçüde önceki yazarlardan yaptığı alıntılar ile genişçe işler. Sonra da el-Mutenebbî (ö.354/965), Abdulvahhâb bin Hasen bin Ca'fer bin el-Hâcib (ö.387/997), Ebu's-Salt Umeyye bin Abdulazîz el-Endelusî (ö.529/1134), Zâfir el-Haddâd (ö.529/1135), Umâre el-Yemenî (ö.569/1175), Alî bin Muhammed ibnu's-Sâ'âtî (ö.604/1207), Ahmed bin Muhammed eş-Şihâb el-Mansûrî (ö.887/1482), Seyfeddîn bin Cubâre, el-Kâdî Şihâbeddîn bin Fadlullâh gibi şair ve kâtiplerin iki piramit hakkında yazdığı şiirleri kaydeder.⁹⁰ Ebu'l-Feth Ziyâeddîn Nasrullâh bin Muhammed ibnu'l-Esîr el-Cezerî'nin (ö.637/1239) Mısır ve piramitlere dair risalesini de edebî bir metin olarak tespit ettikten sonra İskenderiye bölümüne geçer.

Başlangıçtan Hazreti İsa dönemine kadar bir dünya tarihi olarak tasarlanan *Bedâiu'z-zuhûr fî vakâii'd-duhûr*'da ise es-Suyûtî, Nil nehri ve ilgili konuları anlattıktan sonra,⁹¹ antik kent ve yapılara geçer. Ebu'l-Hevl için başlık açar. Kum fırtınalarının Gîze'ye girmesini önleyen bir tılsım olarak takdim edilen Ebu'l-

⁸⁷ es-Suyûtî, *Husnu'l-muhâdara*, 21-25.

⁸⁸ es-Suyûtî, *Husnu'l-muhâdara*, 25.

⁸⁹ Al-Suyûtî, Jalâl al-Dîn, Leon Nemoy: "The Treatise on the Egyptian Pyramids (Tuhfat al-kiram fî kahar al-ahram)", *Isis*, c. 30, no: 1, (Şubat 1939), 24, 30-31.

⁹⁰ es-Suyûtî, *Husnu'l-muhâdara*, 23-28.

⁹¹ es-Suyûtî, *Bedâiu'z-zuhûr fî vakâii'd-duhûr*, 17-20.

Hevl'in sadece başı görünmektedir, gövdesi ise kumlara gömülüdür. Yüzü parlaktır, tebessüm eder gibidir. Kaşru's-şem'de 711/1311 yılına kadar sağlam olan ikinci Ebu'l-Hevl (İsis heykeli) ise el-Melik en-Nâsir Muhammed bin Kalavun (ö.741/1341) tarafından taşları el-Câmiu'l-cedîd'in yapımında kullanılmak üzere yıkılmıştır. Ebu'l-Hevl ise hâlâ sağlam olup piramitlerin yanında dikilmektedir.⁹² es-Suyûtî, Sûrîd'in rüyasını ve ilgili gelişmeleri, piramitlerin Sabîîlerle ilgisini, piramitlerin ruhanilerini, el-Me'mûn olayını ve benzeri konuları burada da nakiller üzerine kurulu bir anlatımla ayrıntılı olarak işler.⁹³

es-Suyûtî'nin *Murûcu'z-zeheb*'den yaptığı bir alıntıya göre her piramitte gezegenlerin sayısınca yedi galeri vardır. Bunlarda kıymetli mücevherlerle işlenmiş çok sayıda altın heykel vardır. Bunların kulaklarında yumurta büyüklüğünde inciler vardır. Her piramitte yeşil mermerden bir lahit vardır. Bunda sahibinin naaşı vardır, üzeri kapalıdır. Yanında bir kitabe vardır (sahife), bu kitabede onun ismi, biyografisi ve saltanat süresi yazılıdır.⁹⁴

Yazarın piramitlere dair müstakil eseri *Tuhfetu'l-kirâm fî haberi'l-chrâm* ise üslûp ve içerik açısından farklı değildir. Bu eser daha çok *Husnu'l-muhâdara*'daki ilgili bölümün müstakil bir esere dönüştürülmüş hâlidir. Eserin İngilizce çevirisini yapan Leon Nemoy da bu yöndeki fikrini dile getirir.⁹⁵

Eski Mısır'a dair konuların eserlerindeki hacmine rağmen es-Suyûtî'nin bu alanda genel olarak önceki kaynakların verilerini aktarmakla yetindiğini, genellikle yorum yapmadığını hatta çelişik söylemler arasında bile bir ayırım ve düzen uygulamadığını görmekteyiz.

el-'İsâmî (ö. 1111/1699)

el-'İsâmî (ö.1111/1699), *Simtu'n-nucûmi'l-avâlî fî enbâi'l-evâili ve't-tevâli*'de Hazreti Peygamberin soy kütüğünü anlatırken Hazreti İdris kısmında Mısır piramitlerinin onun tarafından kurulduğunu söyler. Piramitlerin Hazreti Yusuf dönemi firavununun oğlu Devma' bin er-Reyyân ve başkaları tarafından yapıldığına dair görüşlerin de varlığına işaret eder. Bu arada el-'İsâmî, İbnu'l-Cevzî'nin anlatımı üzerinden piramitlerle ilgili özet bilgi vermeyi tercih eder. Bazı şiirlere yer verir.⁹⁶

⁹² es-Suyûtî, *Bedâiu'z-zuhûr fî vakâii'd-duhûr*, 31.

⁹³ es-Suyûtî, *Bedâiu'z-zuhûr fî vakâii'd-duhûr*, 60-65.

⁹⁴ es-Suyûtî, *Bedâiu'z-zuhûr fî vakâii'd-duhûr*, 60.

⁹⁵ Al-Suyûtî, Jalal al-Din, "The Treatise on the Egyptian Pyramids (Tuhfat al-kiram fî khabar al-ahram)", *Isis*, c.30, no:1, (Şubat 1939), s. 2.

⁹⁶ el-'İsâmî, *Simtu'n-nucûmi'l-avâlî fî enbâi'l-evâili ve't-tevâli*, 37.

el-Cebertî (ö. 1237/1822)

Mısır biliminin moda olduğu en önemli dönemin tarihçisi el-Cebertî (ö.1237/1822) ise *Acâ'ibu'l-âsâr*'da 1232/1816 yılı olayları arasında Batılıların Mısır'da konu ile ilgili etkinliklerini, bunların Mısır'da eski eserlere, anıtlara ve piramitlere gösterdiği ilgiyi bu amaçla yaptığı çalışmaları ve dört aylık süre içinde "Ebu'l-Hevl"nin kumlarını nasıl temizlediklerini anlatır. Bu arada kimi antik eserlerin yetkililerin izniyle onlar tarafından toplandığını belirten yazar bu eserler hakkında bilgiler verir.⁹⁷ el-Cebertî'nin burada verdiği bilgiler, İngiliz konsolosu Henry Salt (ö.1827), İsviçreli seyyah ve Mısır bilimci Johann Ludwig Burckhardt (ö.1817), İtalyan Giovanni Battista Belzoni (ö.1823) ve İtalyan Caviglia'nın Mısır'da yaptığı arkeolojik çalışmalar ve kurdukları eski Mısır koleksiyonlarıyla ilgilidir.⁹⁸

III. Coğrafya kaynaklarında eski Mısır kültürü

İbn Hurdâzbeh (ö. 300/913)

İbn Hurdâzbeh (ö.300/913), iki piramidin ölçü bilgilerini kaydeder, piramitlerin üzerinde "Musned" yazısı ile her türlü sihir, tıp bilgisi ile astrolojik bilginin yazılı olduğunu söyler. İki piramidin yanında on tane de küçük piramidin mevcut olduğunu belirtir. Ayrıca burada İbn Tolun'un danışmanı Lü'lü'nün kâtibi İsmâ'il bin Yezîd el-Muhellebî'nin Ahmed bin Tolun'un kâtibi Ebû Ubeydullâh el-Vâsîfî ile gerçekleştirdikleri küçük piramit gezisi anlatır. Bu anlatıda piramit içi gezi, burada bulunan malzeme ve sair konuların bütün detayları yer alır.⁹⁹

el-İstahrî (ö. 346/957)

Dünya coğrafyası konulu *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'te el-İstahrî (ö.346/957), Mısır'ın siyasî ve beşerî coğrafyasını anlatır. Bütün Yukarı Mısır bölgesinde çok sayıda tarihî büyük yapı bulunduğunu belirtir. el-İstahrî, iki büyük piramit hakkında şöyle der: Dört yüz zira uzunluk, yükseklik ve enindeki bu yapılar yükseldikçe daralır. Duvarlar, Yunanca yazılarla doludur. İnsanlar içinde bulunan bir yoldan zirvesine yaklaşacak kadar tırmanırlar. Yer altında da tünel şeklinde yolları vardır. Piramitler konusunda duyduklarım arasında en doğru görüş, bunların burada yaşayan kralların mezarı olduğudur.¹⁰⁰ Mısır şehirlerini anlatmaya devam eden yazar, Tinis'i anlatırken şöyle der: Tinis'te üst üste yığılmış mevtalardan oluşan bir tepe vardır. Bu tepeye Bûtûn denilmektedir. Hazreti Musa'dan önceki

⁹⁷ el-Cebertî, *Acâ'ibu'l-âsâr*, III, 571-572.

⁹⁸ el-Cebertî'nin eserinin bu kısmı C.E.Bosworth tarafından İngilizceye çevrilerek değerlendirilmiştir: C.E. Bosworth, "Al-Jabarti and the Frankish Archaeologists", *IJMES*, c. 8, no: 2, (Nisan 1977), ss. 229-236.

⁹⁹ İbn Hurdâzbeh, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 38.

¹⁰⁰ el-İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 19-20.

bir zamana ait olabilir. Yazar bunu gerekçelendirir: Çünkü Musa dönemi dinine göre mevtalar defnedilirdi. Daha sonra Hristiyanlık hakim oldu. Hristiyanlıkta da mevtalar defnedilir. Sonra da zaten İslâm geldi. Bu mevtaların üzerinde keten cinsi kefenler gördüm. Kafatasları, kemikler bu güne kadar hâlâ çok serttir.¹⁰¹

İbn Havkal (ö. 367/977)

Nusaybinli Ebu'l-Kâsım İbn Havkal (ö.367/977), Mısır bölgesine geniş yer ayıran coğrafyacılarıdır. Bölge hakkında çeşitli açılardan bilgiler verir. Mısır'ın eski bir yerleşim yeri olduğunu, Hazreti Musa dönemi firavunu Mus'ab bin el-Velîd ve Hazreti Yusuf dönemi firavunu el-Velîd bin Mus'ab gibi büyük firavunların ve despotların burada hüküm sürdüğünü belirtir. "İki piramit Mısır'dadır" diyen İbn Havkal: "Yeryüzünde ne Müslüman yurdunda ne de Müslüman olmayanların ülkelerinde bunların benzeri yoktur, yapılmamıştır, yapılmayacaktır da" der. Akabinde de el-Me'mûn'un Büyük Piramit'i yıkma girişimini tamamen piramidin üzerinde yazılı olduğu söylenen iddia ile gerekçelendirir. Fakat İbn Havkal bu halifenin kimliği konusunda emin değildir. Zaten kendisi bu tereddüdünü "Sanıyorum el-Me'mûn'dur, ya da el-Mu'tasım" şeklinde açıkça ifade eder. Teşebbüsün başarısızlığı ise tamamen maddi olarak bu işin üstesinden gelinemeyeceği ile açıklanır.¹⁰²

Mısır kentlerini anlatırken yazar İskenderiyye kısmında bu kentin kadim sakinlerinin güç ve azametinin göstergesi olan anıtlar ve yapılarla dolu olduğunu belirtir. Fustat sınırında Nil'in batısında çok sayıda büyük bina bulunduğunu ve bunlara "el-ehram" denildiğini belirten İbn Havkal, piramitlerin Yukarı Mısır bölgesinde yaygın olduğunu söyler ve anlatımı iki piramit etrafında yapmayı tercih eder: "Ancak bu piramitler, Fustat karşısındaki iki büyük piramit gibi değildirler... Bunlar yükseldikçe daralır ve zirvede bir deve hörgücü görünümü alırlar. Duvarları Yunanca yazılarla doludur. Her birinin içinde zirveye kadar çıkan bir yol vardır. İnsanlar daha önce buradan yukarı çıkmakta idiler. İki piramit arasında da belirgin kazılı bir yol mevcuttur." İbn Havkal bu arada piramitlerin mezar olduğu iddiasını hatırlatır. Mezar olma iddiasını kesin bir şekilde reddeden yazar, bunların tufana karşı tam bir sığınak olmak üzere inşa edildiğini de yine kesin bir şekilde iddia eder. Ona göre tufandan sonra Baysar bin Nûh'a kadar sığınak olarak kullanılan piramitler daha sonra bazı krallar tarafından tahıl ambarı olarak da kullanılmıştır.¹⁰³

İbn Havkal, Tinis'te bulunan meçhul ölü tepeleri hakkında da bilgi verir: Tinis'te üst üste yığılı ölümlerden oluşan iki büyük tepe vardır. Bu tepelere Botome deniliyor. Bu vaka, Hazreti Musa'dan önce meydana gelmiş olmalıdır. Çünkü onun döneminde Mısırlılar ölümleri defnederlerdi. Bölge daha sonra Hristiyanlara geçti. Onlara göre de ölümler defnedilir. Daha sonra da zaten Müslümanların eline

¹⁰¹ el-İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 21.

¹⁰² İbn Havkal, *Kitâbu sûreti'l-ard*, 135-136.

¹⁰³ İbn Havkal, *Kitâbu sûreti'l-ard*, 151-152.

geçti. Bu ölümlerin üzerinde kaba çuldan mamul kefenler vardır. Bunların kemikleri ve kafatasları hâlâ çok serttir.¹⁰⁴

el-Makdisî (ö. 390/1000)

el-Makdisî (ö.390/1000) de *Ahsenu't-tekâsîm* adlı coğrafya eserinde Mısır harikalarını anlatır. Neredeyse bütün Arap yazarlar gibi onun da ilgisini en çok iki piramit çeker. Bunları bütün dünyanın harikası olarak nitelendirir. Detaylı anlatımlar ve tasvirler yapan yazar şöyle devam eder: “Bu piramitler Yunanca yazılarla doludurlar. Yapıların içinde yukarıya çıkan bir yol vardır. Yer altında da başka bir yol mevcuttur. Bu yol kumlarla örtülüdür.” el-Makdisî daha sonra piramitler hakkında söylenenleri kaydeder: “Bu iki piramit hakkında çok şeyler duydum. Kimilerine göre bunlar iki tılsımdır. Kimilerine göre Yusuf’un tahıl ambarlarıdır. Kimilerine göre ise onların mezarlarıdır.” el-Makdisî iki piramidin üzerinde yazılı olduğu söylenen meydan okuma iddiasını ve bu çerçevede bir yöneticinin bunları yıkmaya girişiminden söz eder. Bu arada onun kendisine ait gözlemlere işaret etmeliyiz: “Bu piramitler pürüzsüzdürler. Tıpkı bir deve hörgücü gibi yükselirler ve iki hatta üç günlük mesafeden görünürler. Hiç kimse tepesine çıkamaz. Sadece son derece hünerli olanlar çıkabilir. Bu iki piramidin çevresinde başka piramitler de vardır. Bunlar ise küçüktür. Küçük olmaları bunların mezar olduğunu gösterir.”¹⁰⁵ “Yukarı Mısır yolunda da tapınaklar vardır. Bunlara “el-berâbî” denilmektedir. Tapınaklarda da pek çok resim bulunuyor.”¹⁰⁶

el-Bekrî (ö. 487/1094)

Ebû Ubeyd Abdullâh bin Abdulazîz el-Bekrî (ö.487/1094), *Mu'cemu me'sta'ceme* adlı eserinde Yukarı Mısır'daki piramit ve tapınakların Hermes tarafından yapıldığına dair anlatıyı özet olarak aktarır.¹⁰⁷

el-Kazvînî (ö. 682/1283)

Ebû Yahyâ Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî, (ö.682/1283), *Âsâru'l-bilâd ve ahhâru'l-ibâd* adlı eserinin “Mısır” maddesinde Mısır ve Nil ile ilgili çeşitli konuları işledikten sonra Mısır yapı harikalarını saymaya başlar. O da bu çerçevede bütün yazarlar gibi özellikle Gîze'deki iki büyük piramit ve Ebu'l-Hevl hakkında bilgi sunumu yapar. el-Kazvînî bir mezarda bulunduğu söylenen piramitlerin Sûrîd tarafından yapıma dair eski Kıptîce kitabe ile ilgili bütün detayları daha önce gösterildiği şekilde kaydeder. el-Kazvînî de bu bölümde İbn

¹⁰⁴ İbn Havkal, *Kitâbu sûreti'l-ard*, 160.

¹⁰⁵ el-Makdisî, bu arada Rey'deki Deylem krallarının kubbeli mezarlarını örnek göstererek bu düşüncesini anlamlı göstermeye çalışır. el-Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 195.

¹⁰⁶ el-Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 194-196.

¹⁰⁷ el-Bekrî, *Mu'cemu mesta'ceme*, 345.

Zûlâk (ö.387/997) ve Ebû Abdullâh Muhammed bin Selâme el-Kudâî'nin (ö.454/1061) eserleri ile ismini belirtme gereği duymadığı yazılı kaynakları kullanır.¹⁰⁸

İbn Fazlullâh el-Ömerî (ö. 749/1349)

İbn Fazlullâh el-Ömerî (ö.749/1349), *Mesâlikü'l-absâr*'ın meşhur antik anıt eserler bölümünde Mısır piramitlerini, Ebu'l-Hevl'i ve eski Mısır tapınaklarını anlatır. Burada İbn Fazlullâh'ın hakkında bilgi verdiği antik eserleri mutlaka görüp gözlemlediğini ve anlatıla gelen söylemlerden daha ziyade kendi incelemelerine önem verdiğini belirtmeliyiz. En görkemli olanların Gîze'deki iki piramit olduğunu belirten yazar, yapılış amacına dair "gezegen mabetleri", "mezar", "kitap depoları", "tufana karşı sığınak" şeklindeki söylentilere işaret eder. Mesken şeklinde olmadıkları için sığınak söyleminin asılsız olduğunu belirten yazara göre piramitler ya gezegen tapınaklarıdır ya da mezardır. Yazar, Büyük Piramit'in el-Me'mûn döneminde açılışı ve ilgili olayları anlatarak kendisinin bu olayı güvenilir kitaplardan araştırdığını ancak el-Mem'ûn'un burada herhangi bir gömü bulduğuna dair güvenilir bir bilgiye ulaşamadığını dile getirir. Yazara göre bu olayın konuya kattığı herhangi bir bilgi de söz konusu değildir. Üzerinde yıldız resimleri bulunan piramide Sabîîlerin hac ettiğini, ondan aşağı derecede olan diğerini ise ziyaret etmekle yetindiklerini de kaydeder. İbn Fazlullâh piramitleri tasvir eder: Piramitler yükselen alev şeklinde yapılardır, her biri bir çıranın alevi gibi yükselir, zeminde dörtgendirler, yükselerek üçgen şeklini alırlar. Bu şeklin bazı sebepleri ve bir yıldız ile ilgisi olmalıdır.¹⁰⁹ Ebu'l-Hevl, Büyük Piramit yakınında bir heykeldir. Sadece başı ve boynu zemin üzerindedir. Daha çok Habeşi bir rahibe benziyor. Yüzü kırmızı boyalıdır, boya, o zamandan bu yana hâlâ çok canlıdır. Eğer tamamı zemin üzerinde olsaydı, yirmi ziradan daha küçük olmazdı. Son derece mükemmel tasarlanmıştır. Kum tılsımı olduğu söyleniyor. Söylentilerden son derece kaçınma eğiliminde olan yazar, bu son yargıya güzellik kattığını belirttiği bir şiiri kaydetmekten de kendini alamaz.¹¹⁰

el-Ömerî daha sonra şöyle der: Bütün Gîze bölgesini defalarca gezdim, piramitlere bir çok defa uğradım. Kimileri kısmen, kimileri tamamen yıkılmıştır. Bunların üst üste konulmuş plâkalardan oluştuğu belli oluyor. Evlerin duvarları arasında olduğu gibi bunların arasında boşluk yoktur. Bazı piramitlerin ise tuğla ile yapıldığı gördüm. Bu da bunların tufana karşı sığınak olarak yapılmadığını gösteren en büyük kanıttır. Piramitlerin ölçüm bilgilerine de işaret eden yazar, diğer bütün yazarlardan farklı bir tavırla, bunları bizzat test etmediğini, anlatıla gelen bilgileri nakletmeye de gerek duymadığını söyler. Diğer taraftan çok önemli bir hususa işaret eden yazar, bu eserlerin artık yıkılmaya yüz tuttuğunu ve halkın bu yapıların taşlarını nakledip ev yapımında kullandıklarını ifade eder.¹¹¹

¹⁰⁸ el-Kazvîni, *Âsâru'l-bilâd ve ahhâru'l-ibâd*, Mısır maddesi, 106-108.

¹⁰⁹ İbn Fazlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-absâr fî memâlikü'l-emsâr*, 74.

¹¹⁰ İbn Fazlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-absâr fî memâlikü'l-emsâr*, 75.

¹¹¹ İbn Fazlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-absâr fî memâlikü'l-emsâr*, 74.

Yazar daha sonra Yukarı Mısır'ın çeşitli yerlerinde bulunan tapınakları anlatmaya başlar: En meşhuru, İhmîm Tapınağı'dır. Bu tapınakta insan, hayvan, yabani hayvanlar ve kuşların türlü türlü ve farklı şekillerde resimleri vardır. Değişik renklerde boyalarla iç ve dış duvarlara, tavana ve direklere yazılmıştır. Bu resimler hâlâ olduğu gibi duruyor, boyaları dahi silinmemiş. Sanki usta elini daha yeni çekmiş de henüz çenesine bile değdirmemiş.¹¹² Bu arada yazarın ifadesine göre Şemseddîn Muhammed bin Sa'd ed-Dımaşkî en-Nakkâş'ın, bu resimleri görmek üzere tapınağa gidip uzun uzun incelediğini, ayrı ayrı ve uzun süreçlerde gözlemlerle ancak tespit edilebilmiş bütün astronomik cisimleri burada gördüğünü, bunların tek bir bilgin ve tek bir nesil tarafından tamamlanmış olmasının mümkün olmadığını dolayısıyla bunun nesiller boyu tekâmül eden bir süreçte ikmal edildiğini yazara anlatır.¹¹³

İbnu'l-Verdî (ö. 861/1457)

İbnu'l-Verdî (ö.861/1457), *Harîdetu'l-acâib ve ferîdetu'l-garâib* adlı coğrafya konulu eserinde Mısır'da defîne aramalarıyla ilgili çeşitli söylentileri aktarır. Bunlardan birine göre Yukarı Mısırlı bir kişinin yanına gelen bir adam vahalar bölgesinde büyük hazineler bulunan bir kent keşfettiğini söyler. Bunun üzerine ikisi hemen bir ekip olup hazırlanırlar. Çölde üç günlük bir yolculuktan sonra ağaçlar, meyveler, köşkler, binalar, saraylarla bezeli büyük bir kent çıkar karşısına. Şehrin etrafında bir nehir vardır. Nehrin kıyısında da koca bir ağaç vardır. İkinci adam bu ağacın yapraklarını ayaklarına ve bacaklarına sarar yanında getirdiği ipliklerle. Arkadaşına da aynı şeyi yaptırır. Bu şekilde nehre dalarlar. Su bu yaprakların üzerine çıkmaz. Böylece kente ulaşırlar. Şehir altın ve mücevherlerle dolup taşıyor. İki kafadar taşıyabildikleri kadar altın sırtlanıp sağ salım çıkar ve ayrılırlar. Yukarı Mısırlı adam ise valiye çıkar, olayı anlatır, yanında getirdiği altınları da kanıt olarak gösterir. Vali hemen bir ekip hazırlar ve onunla gönderir. Çöllerde günlerce arama yapan ekip bu kenti bir türlü bulamaz. Arama uzun süre devam ederse de, sonunda usanırlar ve eli boş geri dönerler.¹¹⁴

İbnu'l-Verdî, bu arada eski Mısır hazinelerine değinerek Mısır'da sayısız hazine bulunduğunu, Mısır'ın bütün bölgelerinde hazinelerin bulunduğunu hatta neredeyse her yerde mutlaka bir hazinenin gömülü olduğunu belirtir. Daha sonra Gîze piramitleri hakkında genel bilgiler verir, el-Me'mûn'un yıkım girişimini anlatır, piramitlerle ilgili şiirlere yer verir.¹¹⁵

¹¹² İbn Fazlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ıbsâr fî memâlikü'l-ımsâr*, 75.

¹¹³ İbn Fazlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ıbsâr fî memâlikü'l-ımsâr*, 75.

¹¹⁴ İbnu'l-Verdî, *Harîdetu'l-acâib ve ferîdetu'l-garâib*, 14.

¹¹⁵ İbnu'l-Verdî, *Harîdetu'l-acâib ve ferîdetu'l-garâib*, 15-17.

el-Himyerî (ö. 900/1395)

Ebû Abdillâh M. bin M. bin Abdillâh el-Himyerî (ö.900/1395), er-Ravdu'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr adlı eserinde Mısır'ın antik kentlerinden "İhmîm" madde-sinde bu kentin tarif edilemeyecek nitelikte tarihî bina ve yapının bulunduğunu söyleyerek başlar sözlerine. Piramitlerin ve tapınakların Sûrîd tarafından yapılışı ile ilgili anlatımı özlü bir şekilde kaydeder. Sonraki dönemlerde meydana gelen kimi olayları da anlatır. Bu arada Zu'n-Nûn el-Mısri el-İhmîmî'nin (ö.245/859) küçüklüğünde Kıptî bir rahibin hizmetinde bulunarak ondan bu dili öğrendiğini ifade eder.¹¹⁶ Yazar "el-herem" maddesinde ise piramitlere bir paragraflık yer ayırır. Piramitlerle ilgili söylemlerin zaten yaygın olarak bilindiğini belirten yazar, kısa bir tanıtımdan sonra duvarlarındaki yazıların çoğunlukla silinmiş olduğunu ifade eder.¹¹⁷

IV.Edebiyat, bilim ve kültür tarihi kaynaklarında eski Mısır kültürü

İbnu'n-Nedîm (ö. 385/995)

Eski Mısır kültürüne dair güvenilir bilgilerin IV./X. yüzyılın bibliyograf aydınlarından İbnu'n-Nedîm (ö.385/995) tarafından tespit edilmiş olabileceğine dair beklenti sonuç vermeyebilir. *el-Fihrist*'te bu alan ile ilgili pek fazla bilgi bulunmuyor. Bu, o dönemin Bağdat kültür ortamında eski Mısır kültürünün gündem oluşturmamış olması ve buna dair çalışmaların revaç bulmamış olması ile ilgili olabilir. Haddizatında konu bu dönemlerde yeni yeni işlenmeye başlamıştır. Konu bilgisi, aydın çevrelerde dahi geleneksel anlatıları aşabilecek düzeyde değildir.

Eserinin girişinde yazı türleri hakkında genel bir değerlendirme yapan İbnu'n-Nedîm burada eski Mısır yazısı hakkında bilgi vermez. Buna karşılık Habeş yazısı hakkında birkaç cümlelik bilgi buluyoruz: Habeşlilerin yazısında harfler, tıpkı Himyer harflerinde olduğu gibi, birleşik ve soldan sağa doğru yazılır. Her kelime üç nokta ile diğerinden ayrılır. Bu noktaları tıpkı bir üçgen şeklinde iki kelimenin harfleri arasına konulur.¹¹⁸

İbnu'n-Nedîm, "kimya sanatı yani başka madenlerden altın ve gümüş elde etme sanatının ilk ustası Babilli Hermes"¹¹⁹ birkaç yerde söz konusu eder. Zaten eserinin kapsamı çeşitli noktalarda Hermes ile kesişmek durumundadır. Yer verdiği bir söylentiye göre Hermes, insanoğlunun Babil'den yer yüzüne dağılması sürecinde,¹²⁰ bazı sebeplerle Mısır'a göç ederek buraya yerleşmiş ve bir süre Mısır'ı yönetmiş, nesli burada kök salmıştır. Bazı çocuklarının ismi Tat, Sa, Eşmen, Esrib ve Kıft şeklindedir. Hermes, döneminin bilgesiydi. Ölünce de Ebû Hermes

¹¹⁶ el-Himyerî, *er-Ravdu'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*, 13-16.

¹¹⁷ el-Himyerî, *er-Ravdu'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*, 549.

¹¹⁸ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 28.

¹¹⁹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 493.

¹²⁰ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 493.

adıyla bilinen yapıya gömülmüştür. Halk ise bu yapıyı “el-heremeyn” yani iki piramit adıyla anmaktadır. Aslında bu piramitlerden biri, Hermes’in mezarıdır. Diğeri de onun hanımının mezarıdır. Kimilerine göre ise ikinci piramit onun halefi olan oğlunun mezarıdır.¹²¹ İbnu’n-Nedîm, tılsım, büyü ve benzeri münasebetlerle Hermes’e atfedilen eserler dolayısıyla çeşitli yerlerde ondan söz eder.¹²²

Hermes hakkında verdiği bilgilerden sonra İbnu’n-Nedîm, eline geçen bir kaynağa dayanarak piramitlerle ilgili diğer kaynaklarda rastlanmayan bir öykü aktarır.¹²³ “Dünya tarihi ve yeryüzü yapı harikaları, coğrafi bölgeler ve insan türlerine dair bir bölüm ihtiva eden bir kitap elime geçti” şeklinde sözlerine başlayan İbnu’n-Nedîm, bu kitabın yazarı Ahmed bin Muhammed el-Eşmûnî’den naklen aktarmaktadır bu öyküyü. Buna göre bir Mısır valisi piramitlerden birinin zirvesi hakkında bir meraka tutulur. Uzun süreli arayış ve uğraşlar sonunda Hintli bir adamı piramide tırmanmaya ikna eder. Haddizatında piramide tırmanmak mümkün değildir. Çünkü tırmanırken ve inerken aşağıya doğru bakınca insan gerçekten korkuya kapılıyor, heyecanlanıyor. Hintli örümcek adam ise zirve yapar. İndikten sonra başlar anlatmaya. Zirve yirmi kadar devenin çömelebileceği genişliktedir. Tam ortada güzel bir kubbe vardır. Ortasında da mezara benzer bir yapı. Mezarın baş tarafında iki taş vardır. Bu taşlar son derece parlak ve büyük ölçüde renklidir. Taşlarda iki heykel kazılıdır. Biri erkek, diğeri kadındır. Yüz yüze bakıyorlar. Erkeğin elinde üzerinde yazılar bulunan bir levha vardır. Kadının elinde ayna ve işleme kalemine benzer bir alet vardır. Bu iki taşın arasında ayrıca kil bir kap vardır. Bu kap altın bir kapak ile örtülmüştür. Hintli bu altın kapağı söker hâliyle. İçinde zift gibi bir madde vardır, ama kokusu zifte benzemez ve kurudur. Hintli elini sokar içine. Eline altın bir hokka gelir. Hokkanın kapağını açar. İçinde kalınlaşmış kan vardır. Hava ile temas eder etmez kan tamamen pıhtılaşır, aşağıya ininceye kadar da kurur. Bu arada Hintli, mezar ile ilgilenmeyi de ihmal etmez. Taş kapağı açar. Bir de ne görsün. Uyuyan bir adam. Son derece canlı, dipdiri ve saçları olduğu gibi duruyor, üstelik yanında aynı minval üzere bir hanım.¹²⁴

İbnu’n-Nedîm piramitlerle ilgili bu alıntı ile yetinerek Mısır’da bulunan tapınaklara geçer. Yine aynı kitaptan aktarma yapmaktadır: “Mısır’da büyük binalar vardır. Bunlara “el-berâbî” derler. Son derece büyük taşlardan yapılmış büyük binalardır bu tapınaklar. Değişik plânları vardır. İçlerinde “depolama” (sahn), “öğütme” (sahk), “eritme” (hill), “pelteleştirme” (akd) ve “damıtma” (taktir) bölmeleri vardır. Bu da bu binaların kimya sanatı (yani madenlerden altın ve gümüş elde etme) amaçlı kullanıldığını gösterir. Bu tapınaklarda resimler ve yazılar da vardır. Yazılar, Keldânice ve Kıpticedir. Ama ne olduğu bilinmiyor.¹²⁵

İbnu’n-Nedîm’in eski Mısır yazısının Keldânice ile ilgisini kurma eğiliminde olduğu seziliyor. Haddizatında onun da eski Mısır yazılarını bir şekilde tılsım, büyü, ruhaniyat, astroloji gibi sır ilimleri kapsamında değerlendirdiğini söyleyebi-

¹²¹ İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 494.

¹²² İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 434, 494, 496.

¹²³ el-Makrizî, bu hikâyeyi İbnu’n-Nedîm’den naklen özetler. el-Marizî, *el-Mevâiz ve’l-i’tibâr*, 143.

¹²⁴ İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 495.

¹²⁵ İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 495.

liriz. Bu tür ilimlerin İbnu'n-Nedîm'in zihninde ifadesini bulacağı en muhtemel kavram herhâlde "Babil" ve özellikle de "Keldanîce" olacaktır. Başka bir yerde astroloji ilminin Babil kökenli olduğunu, Mısırlıların da onlardan öğrendiğini açıkça söyler.¹²⁶ Bu ilimlerin Mısır'daki bilge temsilcisi olan Hermes'in Babil asıllı olduğu düşünerek konuyu Keldanîce üzerinden sonuca ulaştırıyor. Ancak Mısır'daki bu yazıların Kıptîlerle bağlantısını da göz ardı edemeyerek Kıptîceyi de söz konusu ediyor. Aslında İbnu'n-Nedîm'in bu konuda bir bakıma yaygın bilgileri aktarmakla yetindiği anlaşıyor. Sözgelimi tapınaklarda mevcut yazılar, ya Keldanîcedir, ya da Kıptîcedir, veya bir kısmı Keldanîce bir kısmı Kıptîcedir. Doğrusu İbnu'n-Nedîm'in bu yazıları gördüğünü sanmıyoruz.

Bu arada Mervanoğullarının bilge prensi Hâlid bin Yezîd bin Muâviye'nin (ö.85/704) çeşitli kitapları Arapçaya çevirttiğine dair İbnu'n-Nedîm tarafından kaydedilen bilgi, Arapça çeviri tarihinde yaygın olarak bilinir. Bu kayıta kaynak dil alanında Yunanca ve Kıptîce vardır. Çeviri, Mısır'da yaşayan Yunanlı bilginlere yaptırılır. Çeviri alanı ise başka madenlerden altın ve gümüş elde etme sanatıdır. İbnu'n-Nedîm bu çeviriyi İslâm döneminde gerçekleştirilen ilk çeviri olarak niteler.¹²⁷

eş-Şâbuştî (ö. 388/988)

eş-Şâbuştî (ö.388/988), *ed-Deyârât* adlı eserinde İhmîm'deki Ebû Kîr oyuğu vakasına yer verir. İhmîm'de büyük ve mamur bir manastır var. Her bölgeden insanlar buraya gelir. Kehf Dağı'na yakındır. Bu dağda bir oyuk var. Bu dağda bakara adlı kuşlar çoktur. Manastırın bayram gününde ilginç bir vaka yaşanır. Bu kuşlar dağdaki oyuğun önünde toplanıp ötüşürler. Sonra sırayla başını oyuğa sokup çıkarır ve öterler. Nihayet birinin başı içinde sıkışır ve kıvranarak ölür. Bunun üzerine diğer kuşlar dağılır giderler.¹²⁸

ez-Zemâhşerî (ö. 538/1143)

ez-Zemâhşerî'nin (ö.538/1143) piramitlerin tarihine dair özet değerlendirmesi şöyledir: Eski milletler yıldızlar aracılığıyla semavî bir afetin yani tufanın meydana geleceğini öğrenince bundan korunmak için Yukarı Mısır'da dağların zirvelerinde ve yüksek yerlerde taş yapıları piramitleri inşa ettiler. İki piramidi diğerlerinden daha yüksek yaptılar. Bunlar Fustat'a iki fersah mesafededir....Taşları İskenderiye'nin yukarısında Zâtu'l-hamâm denilen yerden taşınmıştır... Yeryüzünde bunlardan daha yüksek bir yapı yoktur. Bütün sihir, tıp ve tılsım ilimleri Musned yazısıyla bunlara yazılmıştır. Ayrıca ben bu iki piramidi yaptım, her kim güçlü olduğunu iddia ederse, buyursun bunları yıksın yazılıdır. Ama bütün dün-

¹²⁶ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 331.

¹²⁷ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 338. Bu bilginin sıhhati tartışmalara konu olmuştur, bkz. Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, Çev. Lütü Şimşek, İstanbul 2003, s. 34.

¹²⁸ eş-Şâbuştî, *ed-Deyârât*, 74.

yanın geliri onları yıkmak için yeterli gelmez. Hazreti Yusuf bu iki piramidi yiyecek saklama deposu olarak kullandı. Kurucusunun bilinmediği söyleniyor.¹²⁹

İbn Zâfir el-Ezdî (ö. 613/1216)

Ebu'l-Hasen Cemâleddîn Alî bin Zâfir bin Huseyn Alî bin Zâfir (ö.613/1216), *Bedâi'ul-bedâih* adlı eserinde kaynaklarda görmeye alışık olduğumuz üzere rivayet dağarcığını ortaya dökmez. İbn Zâfir piramitlerle ilgili sadece edebî niteliği haiz iki gezi notunu aktarır. Buna göre el-Edîb Râcih bin İsmâîl el-Hillî kendisinin de bulunduğu bir aydın grubunun piramit gezisini ve buradaki şiir okumalarını İbn Zâfir'e anlatır. Geziye Melik el-Muizz İshâk bin Abdulmelik en-Nâsır'ın kâtibi Muhezzebuddîn Ebu'l-Hasen Alî bin Nazîf, yazar Bahâuddîn ibnu's-Sâ'âtî, el-Cemâl ibn Tâc el-Bağdâdî, el-Muhezzeb ibn Hîmî ve el-Evhad el-Vâsitî katılır.¹³⁰ İbn Zâfir ayrıca el-Efdal döneminde (589-592/1193-1196) bir grup şairin yaptığı piramit gezisini de anlatır. Geziye katılanlar arasında Ebu's-Salt Umeyye bin Abdulazîz el-Endelusî, Ebû Mansûr Zâfir bin el-Haddâd da vardır.¹³¹

Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1228)

Yâkût el-Hamevî (ö.626/1228), *Mucemu'l-buldan*'ın pek çok maddesinde eski Mısır ile ilgili tespit, gözlem ve bilgilere yer verir. Birkaç maddeden örnek alıntılar yapılabilir: "*el-Berâbî*" (tapınaklar) kelimesini açıklarken şöyle der: "Bu, Kıptice bir kelimedir. Bana göre bu kelime "ibadet mekânı" veya "sağlam bina" ya da "sihir evi" demektir... Bu tapınaklar, Yukarı Mısır'da pek çok yerde mevcuttur. İhmîm, Ansinâ ve benzeri yerlerde bu tapınaklar günümüzde hâlâ ayakta dırlar. Duvarlarına çizilmiş resimler de hâlâ olduğu gibi durmaktadır."¹³²

"*es-Sa'îd*" (Yukarı Mısır) maddesinde şöyle der: "es-Sa'îd'de görkemli yapılar ve eski eserler çoktur. Dağlarda ve ovalarda insan, kuş, kedi, köpek ölüleri ile dolu mağaralar vardır. Bunların hepsi çok kalın keten kefenlerle kundak şeklinde kefenlenmiştir. Hayvanın üzerindeki kefen açıldığında hiç bozulmamış olduğu görülür. Duyduğuma göre kuyu açan kimi Yukarı Mısırlılar, havuz şeklinde kayalara oyulmuş ve üzeri başka bir kaya ile örtülmüş mezarlar bulmuşlardır. İçindeki cesetler tek parça halinde kalmış, ancak hava ile temas eder etmez ufalanmıştır."¹³³

el-Hamevî, "*el-ehrâm*" maddesinde "büyük yapılarıdır, yükseldikçe inceliyorlar ve tek başına duran bir dağı andırırlar. Bunlarla ilgili çok sayıda söylenti vardır.

¹²⁹ ez-Zemahşerî, *Rebî'u'l-ebâr*, 49.

¹³⁰ İbn Zâfir el-Ezdî, *Bedâiu'l-bedâih*, 71-72.

¹³¹ İbn Zâfir el-Ezdî, *Bedâiu'l-bedâih*, 68-69. Bunun detayları bizzat Ebu's-Salt tarafından da anlatılır.

¹³² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldan*, I, 362.

¹³³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldan*, III, 408.

Bunları “herem” (piramit) maddesinde anlatacağım” der.¹³⁴ Bu madde ise eserde “el-heremân” yani “iki piramit” kavramıyla madde başı yapılır. Burada: “Aslında piramitlerin sayısı çoktur. Ama en meşhur piramitler, iki tanedir” diyen Yâkût el-Hamevî, ilgili bilgileri de yine geleneksel anlatıma dayanarak vermek zorundadır. Ancak bu konuda kendisi de biraz sıkılmış olmalıdır: “Mısırlıların piramitler hakkında hakikaten çok değişik söylentileri vardır. Anlatılanların gerçekliği ise neredeyse bir düş kadardır. Bununla beraber biz bunlardan anlatılmaya değer bulduklarımızı aktaracağız.”¹³⁵

İbn Zûlâk’a (ö.387/997) dayandırılan söyleme göre: “Piramitlerin birinde Hermes yani Hazreti İdris’in mezarı vardır. Diğerinde onun öğrencisi Agati-mun’un mezarı. Sabiîler bu ikisini ziyaret ederek hac yaparlar. Önceleri bunlar ipek örtülerle örtülü idiler. Bu örtünün üzerinde de “Biz bunları ipek örtü ile ört-tük. Bizden sonra kim yapabilirse bunları hasır örtü ile örtsün” diye yazılı idi.”¹³⁶ Saîd ibn Ufeyr’e (ö.226/841) nispet edilen benzer bir söyleme göre ise piramitler, Şeddâd bin Âd tarafından yapılmıştır. Bunlar tenasühe inanırlarmış. Her kim olursa olsun ölen kişiye ait bütün mal varlığı kendisiyle beraber gömülürmüş. Buna göre de Sabiîler burayı ziyaret ederek hac yaparlarmış.¹³⁷ Bu arada yazar: “Zamana karşı her şeye acırım. İki piramit hariç. Bu iki piramide karşı ben zamana acırım”¹³⁸ şeklindeki neredeyse çoğu kaynakta aktarılan meşhur ifadeyi kay-deder. Ayrıca Ebu’s-Salt Umeyye el-Endelusi’nin piramitlerle ilgili tasvirine yer verir.¹³⁹

Nihayet Yâkût kendi gözlemini de ifade etmekten geri durmaz: “Ben bu iki piramidi gördüm. Bazı dostlarıma defalarca söylemiş olduğum üzere bana öyle geliyor ki Mısır bölgesinin bir ucundan diğer ucuna bütün halkı bir araya toplansa ve on yıl çalışsalar, yine de bu iki piramit gibisini yapamazlar.”¹⁴⁰ Piramitlerin öldükten sonra da farklı olmak isteyen büyük kralların mezarları olduğuna dair söylentiye de aktaran¹⁴¹ Yâkût, İbn Abdülhakem’in: “Hiçbir Mısırlı alimden pi-ramitlere dair ne sağlam bir bilgi ne de güvenilir bir tarihî kayıt bulabildim” ifa-desini aktararak devam eder: “Yine de bunların tufandan önce yapıldıkları sanıl-maktadır. Bundan dolayı bu konu ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamıyorum. Şayet tufandan sonra yapılmış olsaydı, elbette insanların bu konuda bazı bilgileri olur-du. İki piramit, Mısır harikalarındandır...İlk gördüğümde onları oraya konulmuş iki dağ sanmıştım.”¹⁴²

Yâkût, piramitleri böylece anlattıktan sonra sıra Ebu’l-Hevl’e gelmiştir: “İki piramitten birinin bir köşesinde bir heykel vardır. Adı, Belhît’tir. Kum tılsımı

¹³⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-buldân*, I, 283.

¹³⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-buldân*, V, 399.

¹³⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-buldân*, V, 400.

¹³⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-buldân*, V, 401.

¹³⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-buldân*, V, 400. Bu konulara dair görüş ve yorumlara çoğu kaynaklarda yer verilmektedir.

¹³⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-buldân*, V, 401.

¹⁴⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-buldân*, V, 400.

¹⁴¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-buldân*, V, 402.

¹⁴² Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-buldân*, V, 401.

olduğu söylenir. Belhî tarafından tıslımlanan Gîze havzası bu sayede kum altında kalmaktan korunmuş. Kuzey ve güneyin çok yoğun olan kum yığınlarının Gîze'ye doğru akıntısı, Ebu'l-Hevl tarafından kesilir. Bu heykelin başı ve boynu insan şeklindedir. Omuzları ise aslan gibidir. Bu heykel gerçekten çok büyüktür...Sanki mimar tarafından daha yeni yapılmış izlenimi verir. Aradan o kadar uzun zaman geçmiş olmasına rağmen hâlâ kırmızıya çalan bir rengi vardır."¹⁴³

İbnu'l-Kıftî (ö. 646/1248)

Ebu'l-Hasen Cemâleddîn Alî bin Yûsuf bin İbrâhîm bin el-Kıftî (ö.646/1248), İhbâru'l-ulemâ bi-ahbâri'l-hukemâ adlı eserine "İdrîs" peygamber maddesi ile başlar. Öncelikle tarihçi, hikâyeci ve tefsircilerin Hazreti İdris ile ilgili geniş anlatımlarının mevcut olduğuna işaret eden İbnu'l-Kıftî, bunları tekrar etme gereği duymadığını belirterek sadece hekimlerin anlatılarını değerlendirmeyi tercih eder.¹⁴⁴ Konumuzla ilgili anlatımın kaynağı Ebû Ma'ser el-Belhî (ö.272/886) ve Ebû Dâvûd Suleymân bin Hassân el-Endelusî yani İbn Culcul (ö.384/994) oluşturmaktadır. Buna göre "Hermesü'l-herâmise" astronomi ve tıp alanında derin bilgiye ulaşan ilk kişidir. İlk defa tapınaklar yaparak burada Allah'a ibadet eden de odur. Babil göçünden sonra Yukarı Mısır'a yerleşmişti. Burada piramitleri ve tapınak kentlerini kurdu. Tufan nedeniyle ilmin yok olmaması için bütün bilgileri inşa ettiği tapınaklara yazdı.¹⁴⁵

İbn Ebî Usaybi'a (ö. 668/1270)

İbn Ebî Usaybi'a (ö.668/1270), Hermes'in Nabatî asıllı olup Mısır'a göç ettiğini, orada ilim ve hikmeti onun yaydığını, piramitleri ve tapınakları onun inşa ettiğini, bilimin buradan Yunanlılara geçtiğini bir Nabatî iddiası olarak nakleder.¹⁴⁶ Başka bir yerde aynı iddiayı daha geniş bir şekilde yorumsuz olarak kaydeder.¹⁴⁷

İbn Hallikân, (ö. 681/1282)

İbn Hallikân, (ö.681/1282) *Vefeyâtu'l-a'yân* adlı biyografik eserinin "*el-Cîzî*" "*Gîzeli*" maddesinde piramitler hakkında bilgi verir. O da daha önce söylenmiş çeşitli sözleri nakleder. Sonra el-Me'mûn'un yıkım girişimini ve ilgili olayları anlatır.¹⁴⁸

¹⁴³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 401.

¹⁴⁴ İbnu'l-Kıftî, *İhbâru'l-ulemâ bi-ahbâri'l-hukemâ*, 2-4.

¹⁴⁵ İbnu'l-Kıftî, *İhbâru'l-ulemâ bi-ahbâri'l-hukemâ*, 4.

¹⁴⁶ İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnu'l-enbâ*, 18.

¹⁴⁷ İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnu'l-enbâ*, 32.

¹⁴⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, II, 293.

en-Nuveyrî (ö. 733/1333)

en-Nuveyrî de (ö.733/1333) *Nihâyetu'l-ereb*'de Mısır'ın eski yapılarını anlatır. Bu kapsamda piramitler ve yapılış amaçları ile ilgili çeşitli geleneksel anlatımlara yer verir. Sabîîler ve Kıptîler gibi çeşitli çevrelerin konu ile ilgili görüşlerine değinir. Piramitlerin fizikî durumları hakkında bilgiler aktarır.¹⁴⁹ Yazar ayrıca Arap şiirinde konu etrafında ifade bulan küçük bir şiir demeti sunar.¹⁵⁰ Ebu'l-Feth Ziyâeddîn Nasrullâh bin Muhammed ibnu'l-Esîr el-Cezerî'nin (ö.637/1239) Mısır ve piramitlere dair risalesinden alıntılar da yapan en-Nuveyrî,¹⁵¹ başka bir yerde piramitler hakkında bir başlık açarak geleneksel bilgiler çerçevesinde bütün ayrıntıları kaydeder. Daha önce el-Mes'ûdî tarafından kaydedilen piramitlerle ilgili öykülerin bir kısmını neredeyse aynen aktarır, piramit ruhanileri ve benzeri çeşitli konuları detaylı bir şekilde anlatır.¹⁵²

el-Kalkaşandî (ö. 821/1418)

IX./XV. yüzyıl yazarlarından el-Kalkaşandî (ö.821/1418) ise daha düzenli ve daha sistematik bir şekilde konuyu ortaya koyar. Kendisi eski yazarlarca kaydedilen ve aktarılan söylemleri inceler ve bunları bir düzen içinde işler. Tercihlerini belirtir, daha önceki tarihçilere ve kendisine ait arkeolojik tespitleri gösterir. Bu çerçevede piramitlerin ve tapınakların ayrı ayrı haritalarının el-Kalkaşandî tarafından çıkarıldığını söylemek mümkündür. el-Kalkaşandî bu arada bu yapıların o günkü fiziki durumuna dair gözlemlerini de ilâve eder.¹⁵³ Pers dönemine kadar Mısır krallarını Kıptî başlığı altında üç döneme ayırarak anlatır. Bu tasnifte Pers kralları yönetimi dördüncü dönemdir. Beşincisi Yunan, altıncısı da Roma dönemi yönetimidir.¹⁵⁴ el-Kalkaşandî piramitlerin kurucuları ve niçin yapıldıkları konusunda şöyle der: "Eski Mısır kralları bina yapımına büyük önem verirdi. Görkemli binalar onlar için gurur ve övünç kaynağı idi. Çünkü bu binaları hiç kimsenin elde edemediği güç ve kuvvetlerinin büyüklüğüne işaret olarak değerlendirirlerdi." "Onların en büyük binaları ise piramitlerdir. Piramitler onların mezarlarıdır. Bu mezarlar onların naaşları için son derece korunaklı yapılar olarak yapılmıştır. Çünkü onlar buna da büyük önem verirlerdi." Bu arada piramitlerin bulunduğu yerlere işaret eden yazar şöyle der: "Bu krallar çok sayıda piramit yapmışlardır. Bir kısım piramitler, Nil'in batısındaki dağda yapılmıştır. Bazıları Fustat karşısında, bir kısmı Gîze'ye bağlı Bûsîru's-sidr, Sakkâra ve Dahşûr'dadır. Ayrıca Meydûm'da da piramitler vardır." el-Kalkaşandî: "En büyük ve görkemli piramitler

¹⁴⁹ en-Nuveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 113.

¹⁵⁰ en-Nuveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 114.

¹⁵¹ en-Nuveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 114.

¹⁵² en-Nuveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 1554-1559, 1564-1574. Sözü edilen öyküler daha önce gösterilmişti.

¹⁵³ el-Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ*, III, 360.

¹⁵⁴ el-Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ*, III, 469-482.

iki tanedir. Bunlar da Fustat karşısındadırlar” diyerek şöyle devam eder: “Sabiiler Fustat karşısındaki iki piramidi ziyaret ederek hac yaparlar. Onlara göre bunlardan biri, İdris peygamberin mezarıdır, diğeri ise kendilerinin müntesip olduğu oğlu Sâbî’nin mezarıdır.”¹⁵⁵

el-Kalkaşandî bu arada piramitleri yapan isimler hakkında öteden beri tarihçiler ve kültür tarihçileri tarafından nakledile gelen görüşlerin bir özetini sunduktan sonra Mısır’daki tapınakları anlatmaya başlar: “Mısırlıların görkemli diğer yapıları ise tapınaklardır. Bu tapınaklar da onların büyük bir güce sahip olduğunun kanıtlarıdır. Bu yapılar ibadet evleridir. Mısırlılar bu tapınaklarda yasalarını yazmışlar, krallarının tarihlerini kaydetmişler ve çevrelerindeki milletlerin resimlerini çizmişler.” Bu çarpıcı tespitlerine rağmen el-Kalkaşandî de bu yazı ve resimlerin ülke politikası hâlinde sihir amaçlı olarak kullanıldığına ikna olmuş gibidir.¹⁵⁶ Kendisi, burada el-Hakîm Şemseddîn Muhammed bin Sa’d ed-Dımaşkî’nin İbn Fazlullâh tarafından Mesâlikü’l-ıbsâr’da kaydedilen bir gözlemini aktarır. Buna göre o bu resimleri iyice incelemiş ve bütün astrolojik şekillerin bunlarda çizili olduğunu tespit etmiş. el-Hakîm, bunların ancak otuz bin yıllık bir gözlem ile bu şekilde tamamlanmış olabileceğini söyler. el-Kalkaşandî ise Mısırlıların bu şekilde sürekli bir gözlem süreci kurmuş olup bulguları yazarak nesiller boyu bu süreci devam ettirmiş olmalarının mümkün olabileceğini söyler.¹⁵⁷ Tapınakların kullanılış amaçlarına bu şekilde değinen yazar kendi döneminde Mısır tapınaklarının fiziki durumu hakkında bilgi verir. Buna göre tapınakların çoğu yıkılmak üzeredir. Bir kısmı yıkılmıştır. Bir kısmı tamamen yok olmuştur. Bir kısmının kalıntıları kalmıştır. Tarih kaynaklarında kaydedilen ayrıca kendisinin kalıntılarını gördüğünü söylediği tapınaklar yedi tanedir. el-Kalkaşandî bunları isimleriyle bulundukları yerleri gösterir ve o zamanki fiziki durumlarını anlatır.¹⁵⁸

el-İbşîhî (ö. 850/1446)

Ebu’l-Feth Bahâuddîn Muhammed bin Ahmed bin Mansûr el-İbşîhî (ö.850/1446), el-Mustatraf fî kulli fennin mustazraf’ta görkemli yapılar arasında Mısır piramitlerini anlatır. el-İbşîhî, yapı sağlamlığını “Hünerli bir marangoz aynı sağlamlıkta küçük ahşap bir sanduka bile yapamaz” şeklinde günlük hayattan bir karşılaştırma ile anlatmaya çalışır. el-Me’mûn olayına değinir. Piramitlerin kral mezarları olduğuna dair bir söylem bulunduğunu belirtir. Bu arada Sûrîd bin Sihrâk bir Siryâk tarafından yapılışı iddiasına işaret eder.¹⁵⁹

¹⁵⁵ el-Kalkaşandî, *Subhu’l-a’sâ*, III, 360.

¹⁵⁶ el-Kalkaşandî, *Subhu’l-a’sâ*, III, 363.

¹⁵⁷ el-Kalkaşandî, *Subhu’l-a’sâ*, III, 363.

¹⁵⁸ el-Kalkaşandî, *Subhu’l-a’sâ*, III, 364-366.

¹⁵⁹ el-İbşîhî, *el-Mustatraf fî kulli fennin mustazraf*, II, 306.

İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449)

İbn Hacer el-Askalânî (ö.852/1449), *Lisânu'l-mîzân*'da Kahire'ye yerleşen Muhammed bin Abdulazîz bin Abdurrahîm eş-Şerîf el-İdrîsî el-Makarrî'nin (ö.644/1246) edebiyat ve tarih konusundaki yetkinliğine işaret ettikten sonra onun eserleri arasında piramitlerle ilgili bir eser sayar.¹⁶⁰

el-Kınnevcî (ö. 1307/1890)

Piramit ve tapınakların Hermes tarafından inşası tezini geç dönemlerde dahi işleyen bir yazar da Ebu't-Tayyib Muhammed el-Kınnevcî Sıddîk Hasen Han'dır. (ö.1307/1890).¹⁶¹ Bu dönemlerde Mısır biliminde artık önemli mesafeler katedilmişti.

V. Seyahatnamelerde eski Mısır kültürü

Eski Mısır medeniyetinden geriye kalan unsurlar, Mısır'ı ziyaret eden Arap seyyahların anlatımlarına konu olur. Doğrusu Mısır'daki sıra dışı yapıların uzak bölgelerde dahi meraklılar üzerinde etki bıraktığı ve onları kendine cezbedtiği görülmektedir. Burada birkaç eserden özlü aktarımlar yapmak yeterli olacaktır.

Nâsır-ı Hüsrev (ö. 481/1088)

Sefernâme yazarı Nâsır-ı Hüsrev (ö.481/1088), 437/1046'da Merv'de başladığı yolculuğunun 1049'da ulaştığı Mısır durağında gördüklerine dair tarihî açıklamalar yapar. Bu sırada Mısır dağlarında tepelerinde mutalib denilen hazine ve define arayıcıları vardır. Bunların başında ise "emîru'l-mutâlibîn" unvanıyla Umdetu'd-devle adlı bir kişi vardır. Umdetu'd-devle doğrudan sultana bağlıdır ve onun adamıdır. Bu Umdetu'd-devle, aynı yıl içinde sultana başkaldıran Halep yöneticisinin üzerine gönderilir ve yapılan savaşta öldürülür. Yazarın ifadesine göre sözü edilen hazine arayıcıları çeşitli yerlerden gelip keşif ve aramalar yaparlardı. Bunun için çok zahmet ve meşakkatlere katlanırlardı, harcamalar yaparlardı. Çoğunlukla da ne define bulabilirler ne de hazine keşfedebilirler. Ama yine de bu iş böyle sürüp gitmektedir. Çünkü firavun hazinelerinin bu bölgelerde gömüldüğüne inanılıyor. Yazar defînecilerin bir türlü bulamadığı hazinelerin beşte birini sultana verdiklerini de belirtir. Nâsır-ı Hüsrev, 441/1050 yılının Nisan ayında Yukarı Mısır üzerinden Horasan'a dönüş yapma hazırlığındadır. Güzergahı boyunca gördüklerini anlatmaya devam eder.¹⁶²

¹⁶⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-mîzân*, V, 262.

¹⁶¹ el-Kınnevcî, *Ebcetu'l-ulûm*, I, 164.

¹⁶² Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, I, 113-114, 115-116.

Ebu's-Salt Umeyye el-Endelusî (ö. 529/1134)

487/1094 yılında Fatimîler döneminde annesiyle beraber İskenderiye'ye ulaşır Ebu's-Salt Umeyye bin Abdulazîz el-Endelusî (ö.529/1134). Mısır'da kaldığı süre içinde övgüsüne yazarların yetişemediği bu refah ülkesine dair izlenimlerini *er-Risâletu'l-Mısıriyye* adlı kıymetli eseriyle ortaya koyar. O da pek konuda hayranlığını dile getirse de, beklentilerini bulamamıştır yazar. Çok özlü bir eserdir bu risale. Daha çok güncel Mısır'ı anlatmayı hedefler. Hemen Gelibolulu Mustafâ Âlî'nin *el-Hâlâtu'z-zâhire mine'l-âdâtî'l-Kâhire*'sini hatırlatır. Yine de Mısır'a yer veren sonraki yazarlar, Ebu's-Salt'tan alıntı yapmaktan alıkoyamamışlar kendilerini. Ebu's-Salt öncelikle ülkenin coğrafi ve tabii tanıtımını yapar. Mısır sakinlerini, iki piramidi, başlıca tapınakları, eski ve yeni kentleri, bilginleri tanıtır. Güncel Mısır gelenekleri ve Mısır'daki edebî durum hakkında kendi izlenimlerini aktarır: "Mısır karma bir nüfusa sahiptir. Sakinleri; Kıptiler, Rumlar, Araplar, Berberîler, Kürtler, Deylemîler(Türkler), Habeşliler, Ermeniler ve benzeri halklardan oluşur" der Ebu's-Salt ve bu karma yapının, yöneticilerin zaman içinde değişmesiyle açıklandığını belirtir.¹⁶³

Mısırlıların yaşam biçimlerini ve huylarını pek beğenmese de, Ebu's-Salt eski kültür varlıklarını dahiyane eserler olarak yorumlar: "Eski Mısırlılar arasında özellikle mühendislik ve astronomi alanında bilgi ve birikim sahibi insanlar vardı. Piramitler ve tapınaklar gibi onlardan kalan mucizevi eşsiz yapılar bunun tanığıdır. En keskin zihinler bile bu yapılar karşısında şaşkın kalıyor. En seçkin düşünürler bile aciz kalmakta bu yapılara hayran kalıp düşüncelere dalar... Allah'ın kudreti ve yapıları hariç tutulursa, kul yapısı olarak devasa kayalarla yapılmış... Ana direği üç yüz on dokuz zira yüksekliğinde, her biri dört yüz altmış zira uzunluğunda açılı eşit dört üçgen satıh ile kuşatılmış koca bir yapıdan daha şaşırtıcı ve daha ilginç ne olabilir ki! Üstelik bu devasa yapılarına rağmen son derece sağlam ve gösterişlidirler. Şu zamana kadar kasırgalardan, yağmurlardan, depremlerden hiç etkilenmemişler. İşte Fustat'ın karşısında batı tarafında gidip gördüğümüz iki piramidin durumu tam böyle idi..." Bu arada el-Me'mûn'un Büyük Piramid'e müdahalesine değinir yazar ve piramitlerin kurucuları ile ilgili söylentilere yer verir kısa bir şekilde. Bir söylentiye göre piramitler tıpkı hayatta olduğu gibi öldükten sonra da farklı olmak isteyen kudretli hükümdarların mezarlarıdır. Hermes, ve Sûrîd bin Sahlûk bin Siryâk'ın piramitleri inşası rüya zeminine kurulur. Şeddâd bin Ad söylentisini de kaydeder yazar. Ebu's-Salt'ın aydın bir grup ile yaptığı piramit gezisi edebî bir şölen hâlinde gerçekleşir. Her iki piramidin tavanlarını gördüğünü belirten Ebu's-Salt, duvarların baştan aşağı dar ve paralel satırlı, kurucusuna ait yazılarla dolu olup bu yazıların o gün için okunamadığına ve anlaşılamadığına dikkat çeker. Tapınakları da bu çerçevede değerlendirir yazar, İhmîm, Sanmûd ve Denderâ tapınaklarını anar. Bu yapıların son derece mü-

¹⁶³ Ebu's-Salt Umeyye el-Endelusî, *er-Risâletu'l-Mısıriyye*, 2-6.

kemmel tasarlanıp inşa edildiğini söyleyen Ebu's-Salt şöyle der: "Hakikaten bu yapılar, kurucularının dahiliğine, bilginliğine özellikle mühendislik ve astrolojide yetkin olduğuna işaret ediyor."¹⁶⁴

el-İdrîsî (ö. 560/1165)

Ebû Abdillâh Muhammed el-İdrîsî (ö.560/1165), 548/1153'te başladığı yolculuğu boyunca gezdiği yöreleri bütün yönleriyle anlatır. Mısır'da köyler arası mesafeleri, yol güzergahlarını usanmadan gösterir. Buna karşın piramitlere dair anlatımını ise özlü olarak yapmakla yetinir: "Kahire'ye altı mil mesafede iki tane piramit vardır. Bunlar düz bir yerde yapılmış iki yapıdır. Bu yakınlarda ise bu yapılarda kullanılan taşların bulunabileceği herhangi bir dağ veya kayalık yoktur. Piramitlerin yüksekliği dört yüz ziradır. Zemin genişliği de bu civardadır. Tammı mermer taşlarla yapılmıştır. Her bir taşın yüksekliği beş karış, uzunluğu da on ile on beş karış civarındadır. Bina yukarı doğru yükseldikçe daralır ve nihayet bir deve hörgücü şeklini alır. Karadan buraya ulaşma güzergahı Gîze'de köprüden geçer. Gîze'den Dahşûr'a üç mil mesafe vardır. Buradan da iki piramide gidilir. Her iki piramit arasında beş mil kadar mesafe vardır. Bunlarla Nil arasında da beş mil kadar mesafe vardır. Piramitlerin bazı duvarlarında çeşitli yazılar vardır. Ancak bunların büyük kısmı silinmiştir. Her bir piramidin içinde de bir yol bulunur. İnsanlar bu yolu kullanırlar. İki piramit arasında açık bir yol vardır. İki piramit arasında bu yol kullanılır."¹⁶⁵ Yazar piramitlerin ne işe yaradığı konusunda ise yine söylencelere müracaat eder: "Söylendiğine göre bu iki piramit kral mezarlarıdır. Mezar hâline gelmeden önce ise tahıl ambarları oldukları da söyleniyor."¹⁶⁶ Böylece bu sırada bu iki görüşün bir araya toplanarak bir kombinasyon sağlandığı anlaşıyor.¹⁶⁷

Ebû Hâmid Muhammed bin Abdurrahîm el-Kaysî el-Gırnâtî (ö.565/1169)

Ebû Hâmid Muhammed bin Abdurrahîm el-Kaysî el-Gırnâtî (ö.565/1169), *Tuhfetu'l-elbâb*'da sıradışı yapılar arasında piramitleri geleneksel anlatılara işaret ederek anlatır. el-Kaysî de Umâre el-Yemenî, el-Mutenebbî, Umeyye bin Abdula-zîz ve İbn Zâfir gibi şairlerin ilgili şiirlerine yer verir. Ziyâeddîn İbnu'l-Esîr'in ilgili risalesinden de bir pasaj nakleder.¹⁶⁸

Daha sonra el-Me'mûn'un büyük piramidi açması olayından söz eden el-Kaysî bu vesile ile ziyaret ettiği bu piramidin iç detay anlatımının belki de en gerçekçi bir tablosunu ortaya koyar. el-Kaysî şöyle anlatır: el-Me'mûn'un açtığı

¹⁶⁴ Ebu's-Salt Umeyye el-Endelusî, *er-Risâletu'l-Misriyye*, 6-7.

¹⁶⁵ el-İdrîsî, *Kitâbu Nuzheti'l-muşâtak*, 326-327.

¹⁶⁶ el-İdrîsî, *Kitâbu Nuzheti'l-muşâtak*, 326-327.

¹⁶⁷ Benzer bir kombinasyon da daha sonra el-Makrîzî tarafından dile getirilecektir.

¹⁶⁸ el-Gırnâtî, *Tuhfetu'l-elbâb*, 65-68.

piramide girdim. İçinde zemini dörtgen, üstü yuvarlak bir kubbe var. Bunun ortasında yirmi zira derinliğinde dörtgen bir kuyu var. Kuyunun dibine kadar inilebilir. Kuyunun her bir tarafından odalara geçişler mevcut. Bu odalarda ise insan ölüleri bulunuyor. Her biri yüzden fazla kefene sarılmış. Ne var ki kefenler zamanla çürümüş, bedenler kararmıştır. Vücut yapıları tıpkı bizimki gibidir, uzun boylu değildirler. Bedenleri parçalanmamış. Saçları bile hiç dökülmemiş. Aralarında yaşlı veya ak saçlı yoktur. Vücutları yapılıdır. İnsan hiçbir organını kıpırdatamıyor bile. Ama aradan geçen zaman ile biraz hafıflemişlerdir. Bu kuyuda içinde ölüler bulunan dört oda var. Odalar yarasa doludur. Eski Mısırlılar, hayvanları da aynı usul ile kumlara gömerlerdi. Bir tüyü bile dökülmemiş, hatta daha yeni ölmüş gibi çok sayıda kefenli hüdhüd kuşu görmüşümdür. Piramidin kubbesinde üst tarafa açılan beş karış genişliğinde bir kapı var. Ama merdiven yoktur. el-Me'mûn zamanında buraya çıkıldığı söyleniyor. Yukarıdan indirilen sandukadan bir ölü çıkmış. Üzerinde türlü mücevherlerle süslü bir zırh, göğsünde de hafif bir kılıç çizdiği, başının yanında yumurta büyüklüğünde kırmızı yakut varmış. el-Me'mûn bu yakutu almış. Bu ölünün içinden çıkarıldığı sandukayı Mısır'da 511/1117 yılında sultanın sarayının kapısı önüne atılmış olarak gördüm.¹⁶⁹

İbn Cubeyr (ö. 614/1217)

İbn Cubeyr (ö.614/1217), 578/1182'de yaptığı Mısır yolculuğu boyunca gezdiği yerlerin coğrafî, sosyal, ve kültürel durumu hakkında bilgiler verir, tarihî yapıları ve binaları tasvir eder. İbn Cubeyr, piramitleri şöyle anlatır: "Eski piramitler, yapı harikalarıdır. Görkemli görünüşleri vardır. Gökyüzüne yükselen anıtlar gibidirler. Özellikle de iki piramit dikkat çekicidir. Bunlar gökyüzüne doğru ihtişamla yükselirler. Bir köşeden diğerine uzunluğu üç yüz altmış altı adımdır. Bu piramitler yontulmuş kocaman kayalarla yapılmıştır. Taşların birbirleriyle bağlantısı mükemmeldir. Arada hiçbir yapıştırıcı madde kullanılmamıştır. Piramitlerin üzerine çıkmak mümkündür, ama çok tehlikeli ve çok yorucudur..." İbn Cubeyr sözlerini piramitlere dair halk söylenceleriyle sürdürür: "Kimilerine göre bunlar Âd'ın ve çocuklarının mezarlarıdır. Kimileri de daha başka şeyler söyler. Her ne olursa olsun bunların ne olduğunu ancak Allah bilir." İbn Cubeyr büyük piramitle ilgili anlatımını tamamlayıp diğerlerine geçer: "Büyük piramidin arkasında bir piramit daha vardır... Bunun da arkasında beş küçük piramit vardır. Bunların üçü bir aradadır. İki ise bir arada ve bunlara yakın bir mesafededir." İbn Cubeyr, Ebu'l-Hevl'i ise şöyle tasvir eder: "Bu piramitlere yakın bir mesafede heybetli bir heykel vardır. İhtişamla yükselir göklere. İnsan şeklindedir. Ürkütücü bir görüntüsü vardır."¹⁷⁰ İbn Cubeyr bu arada Yukarı Mısır bölgesindeki tapınak-

¹⁶⁹ el-Gırmâtî, *Tuhfetu'l-elbâb*, 72-74. Ayrıca bkz. el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr*, 145-146. el-Makrîzî'de tarih müteakip sayfalarda (s.150), 611/1214 olarak gösterilmiştir. Zaten yazar bu tarihten önce vefat etmiştir.

¹⁷⁰ İbn Cubeyr, *Rihletu İbn Cubeyr*, 53-54.

ları ve o dönemde faal olan Kıptî kiliselerini gezerek ayrıntılı tasvirler yapar. Özellikle İhmîm'de şehrin doğusunda dünyanın muhteşem bir harikası olarak nitelendirdiği büyük tapınağın bütün ayrıntılarını canlı tasvirlerle anlatır.¹⁷¹

el-Belevî (ö.765/1364)

Ebu'l-Bekâ Alemuddîn Hâlid bin İsâ bin Ahmed el-Kantûrî el-Belevî (ö.765/1364), Tâcu'l-mefrik fî tahliyyeti ulemâi'l-meşrik adlı eserinde 736/1335'te başladığı yolculuğunun Mısır durağında piramitlerle ilgili bir paragraflık bilgilen-dirmeyi güzel bir tasvir şeklinde verir. Bununla beraber el-Belevî daha çok İslâm dönemi Mısır'ı üzerinde yoğunlaşır.¹⁷²

İbn Battûta (ö. 770/1368)

İbn Battûta (ö.770/1368), 727/1326'da doğum yeri olan Tanca'dan başlattığı Ortadoğu (hac) yolculuğunun Mısır durağında Nil ile ilgili detaylı bilgiler verdikten sonra piramitleri ve tapınakları "çağlar boyu ayakta kalan harikalar" şeklinde niteleyerek anlatmaya başlar. Halk arasında piramitlere ve tapınaklara ve bunların inşasına dair çok sayıda söylence olduğuna değinir. Piramitlerin ve tapınakların Hermes ile ilgisini kuran geleneksel anlatıma yer verir. İbn Battûta bu arada pi-ramitleri tasvir eder: "Piramitler işlenmiş sert taşlardan yapılmış binalardır. Çok yüksektir. Zemini geniş, zirvesi dardır. Kapıları yoktur. Bunların nasıl yapıldığı bilinmiyor."¹⁷³

VI. Rüya yorumu kaynaklarında piramitler

Rüya yorumu kaynakları da "piramit" maddesini işlemekten geri durmamıştır. Bu yorumlar, rüyalarında piramit gören insanların yorum arayışları sonucunda doğmuş olmalıdır. Aşağıdaki örnekler incelendiğinde ise yorumların tamamen mevcut geleneksel bilgi çerçevesinde piramitlere yüklenen değer açısından şekillendiği görülecektir.

Abdulgani en-Nabluşî (ö. 1143/1731)

Abdulgani en-Nabluşî (ö.1143/1731) rüyada piramit görmeyi şöyle yorumlar: Rüyada piramit görmek, geçmiş milletlerden ilginç haberlere, öğüt ve düşün-

¹⁷¹ İbn Cubeyr, *Rihletu İbn Cubeyr* 58-59.

¹⁷² el-Belevî, Ebu'l-Bekâ Alemuddîn Hâlid bin İsâ bin Ahmed el-Kantûrî, *Tâcu'l-mefrik fî tahliyyeti ulemâi'l-meşrik*, 34.

¹⁷³ İbn Battûta, *Rihletu İbn Battûta*, I, 57-58.

celere işaretler. Bekâr kişi rüyada piramit görse, bu onun ortak koşan veya yabancı ya da sapkın düşünceli biriyle evleneceğine, ya da onunla arkadaşlık kuracağına hatta bilim ve sanat öğrenimine de işaret olabilir. Ayrıca uzun ömür, oyun, eğlence, çalgı, raks ve içki bulunan yerlere, kilise gibi içinde çok resim bulunan mekânlara, dokuma ve dikim yerlerine de işaret olabilir.¹⁷⁴

İbn Şâhîn

İbn Şâhîn'in el-İşârât fî ilmi'l-ibârât adlı eserinin elli beşinci bölümü rüyada firavun, batıl din mensubu, yol kesici ve azılı suçlu görmeye ayrılmıştır. Rüyada firavun görmenin çeşitli yorumları vardır. İbn Sîrîn'in (ö.110/729) görüşüne göre eski bir firavunun ya da zalim bir kralın bir beldeye veya bölgeye girip oraya yerleştiğini rüyada görmek, söz konusu yerde firavun yaşantısının ortaya çıkacağına işaret olur. Câbir el-Magribî'ye göre ise rüyada bir firavunun kendisine ikramını görmek, zalim bir kralın ona haram mal bahşedeceğine işaretler. el-Kirmânî'ye göre rüyada firavun, kısra veya zalim birini ister ölü ister diri olarak bir beldeye veya bölgede görmek dört şeye işaretler. Söz konusu yerde onun yaşantısının ortaya çıkacağına, yöneticisinin zalim olacağına, tasarrufları dolayısıyla bu yöneticinin azledilip aynı nitelikte başka birinin onun yerine geçeceğine ve o yerin halkının bir musibete maruz kalacağına yorumlanır. Rüyada bir firavunun Müslüman olduğunu, ya da adaletle hükmettiğini görmek ise yukarıdaki yorumun aksi istikametinde yorumlanır.¹⁷⁵

Mevsû'atu tefsîri'l-ahlâm

Mevsû'atu tefsîri'l-ahlâm'da da rüyada piramit görmek aynı çerçevede yorumlanır: Rüyada piramitleri görmek, gelecekte hayatında pek çok değişiklik olacağı anlamına gelir. Piramitlere tırmandığını görmek ise hedeflerine ulaşip isteklerini gerçekleştirmeden önce çok dolaşacaksınız demektir. Bir genç kız için ise bu onun kendisine uygun olmayan bir koca ile karşılaşacağına işaretler. Eski piramitlerin gizlerini araştırdığını görmek ise kainat ve tabiat ile ilgili araştırmalara merak duyacağına ve bu konudaki bilgilerinin artacağına işaretler. Rüyada hiyeroglif görmek ise hayati önem taşıyan bir konuda büyük bir sıkıntı ve mali kriz olarak yorumlanır. Rüyada hiyeroglif okuyabildiğini görmek ise kötülüğe galip gelmeye işaret eder. Yazar bu arada hemen hiyeroglifçenin de eski Mısır kâhinlerinin resimsel yazıları olduğunu not olarak ekliyor.¹⁷⁶

¹⁷⁴ Abdulgani en-Nablusi, *Ta'tiru'l-enâm fî tefsîri'l-ahlâm*, 20.

¹⁷⁵ İbn Şâhîn, *el-İşârât fî ilmi'l-ibârât*, 193.

¹⁷⁶ *Mevsû'atu Tefsîri'l-ahlâm*, 181.

VII. Eski Arap Edebiyatında Piramitler

Özellikle iki büyük piramit yani Gîze'de bulunan Keops ve Kefren piramitleri ile Ebu'l-Hevl bilhassa ihtişamlı görüntüleri, sağlam yapıları ve süreklilikleri yönünden Arap şiir ve nesrinde anlatıma konu edilmiştir. Piramitlerin süreklilikleri gibi müstesna şairlerin dizelerinde dile dökülen hayranlık hisleri de sürekli var olmuştur. Bu çerçevede konu etrafında edebî değeri haiz hayranlık dolu anlatımlar ve tasvirler de yapılmıştır.

Şiirde piramitler

Gîze'deki iki büyük piramit, tüm meraklıları gibi Arap toplumunun aydınları olan şairleri de kendine çekerek ihtişamını bir bakıma onların sihirli söylemleriyle tescil ettirmiştir. Çeşitli dönemlerde entelektüel ve seçkin şair gruplarının piramit gezileri düzenlediklerini bilmekteyiz. Gördükleri ihtişam karşısında genellikle kendilerinden geçercesine şairlerin soluklarından hayranca dizeler dökülvermiştir. Piramitler ve Ebu'l-Hevl hakkında şiir nazmeden bazı seçkin şairler şunlardır: el-Mutenebbî (ö.354/965), Abdulvahhâb bin Hasen bin Ca'fer bin el-Hâcib (ö.387/997), Ebu's-Salt Umeyye bin Abdulazîz el-Endelusî (ö.529/1134), Zâfir el-Haddâd (ö.529/1135), Umâre el-Yemenî (ö.569/1175), Alî bin Muhammed ibnu's-Sâ'âtî (ö.604/1207), Ebu'l-Abbâs Ahmed bin Yûsuf et-Tîfâşî (ö.651/1253) Ahmed bin Muhammed eş-Şihâb el-Mansûrî (ö.887/1482), Seyfeddîn bin Cubâre, el-Kâdî Şihâbeddîn bin Fadlullâh.¹⁷⁷

Arap şiirinin en yetkin ustalarından el-Mutenebbî şöyle der:¹⁷⁸

Eynellezî el-heremânî min binyânihi
Mâ kavmuhu mâ yevmuhu me'l-masra'u
/Nerede bu iki piramidin kurucusu
Hangi millettten idi, ne zaman yaşadı, akıbeti ne oldu

Tetehallefu'l-âsâru 'an ashâbihâ
Hînen ve yudrikuhe'l-fenâu fe-tetbe'u
/Eserler kalır geride sadece bir süre
Sonra dokunur onlara da yok oluş ve giderler sahiplerinin peşi sıra

Zâfir el-Haddâd'ın piramitlere dair beyitleri ise şöyledir:

¹⁷⁷ Söz konusu şiirler neredeyse bütün kaynaklarda yer alır. Yine de şiir bölümü açan eserler olarak bkz. en-Nuveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 114; el-Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr*, 148-154; es-Suyûtî, *Husnu'l-muhâdara*, 23-28; Al-Suyûtî, Jalal al-Dîn, "The Treatise on the Egyptian Pyramids (Tuhfat al-kiram fî khabar al-ahram)", *Isis*, c.30, no:1, (Şubat 1939), 32-36.

¹⁷⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, II, 293.

Te'emmeli hey'ete'l-heremeyni ve'nzur
 Ve beynehumâ Ebu'l-Hevli'l-'acîbu
 /Seyret iki piramidin ihtişamlı duruşunu
 Aralarında Ebu'l-Hevl bekler haşmetlice

Ke-'ummârin yebitne 'alâ rahîlin
 Li mahbûbeyni beynehumâ rakîbu
 /Geceleyen ruhaniler gibi bir kafiide
 Gözcü kesilmiş aralarında dikilmekte

Ve mâu'n-Nîli beynehumâ dumû'un
 Ve savtu'r-rîhi indehumâ nahîbu
 /Göz yaşı olur akar aralarında Nil suları
 Ağıtlara dönüşür yanlarında rüzgarların sesi

Ve dûnehume'l-Mukattamu ve huve yahkî
 Rikâbe'r-rekbi ebrekehe'l-lugûbu
 /Arkalarında dikilen Mukattam anlatıyor
 Bitkinlikten konuveren kafilenin hikâyesini

Ve zâhiru sicni Yûsufe misle sabin
 Tehallefe ve huve muhzinun keîbu
 /Bir yetim gibi Yusuf Zindanı'nın kalıntıları
 Terkedilmiş mahzun ve ümitsiz

Deyişler

Piramitlerin uzun süreli ve sağlam yapıları bu özelliklerini işleyen kimi özlü sözlerin üretilmesini sağlamıştır. Bu nitelikteki kimi sözler yaygınlık kazanarak piramit bahislerinde neredeyse bütün yazarlarca aktarılır. İmâd el-Kâtib şöyle der: "İki piramidin yanına vardığımızda daha önce büyük saydığımız ne varsa küçülü-verdi gözümüzde." Ziyâeddîn ibnu'l-Esîr el-Cezerî şöyle der: "Zamanı kocattı bu iki piramit ama kendileri kocamadı." Yaygın olarak kullanılan bir deyiş de şöyledir: "Zamana karşı her şeye acırım. İki piramit hariç. Bu iki piramide karşı ben zamana acırım."

Betimleme örnekleri

Ebu's-Salt Umeyye el-Endelusî, eski Mısırlıların sahip olduğu bilgi ve kültür seviyesini, mühendislik ve astronomi bilgisi düzeyini kalıntıları olan piramitler-

den ve tapınaklardan hareketle hayranlıkla ifade ederek şöyle der: “Eski Mısırlılar arasında özellikle mühendislik ve astronomi alanında bilgi ve birikim sahibi insanlar vardı. Piramitler ve tapınaklar gibi onlardan kalan mucizevi eşsiz yapılar bunun tanığıdır. En keskin zihinler bile bu yapılar karşısında şaşkın kalıyor. En seçkin düşünürler bile aciz kalır, bu yapılara hayran kalıp düşüncelere dalar... Allah’ın kudreti ve yapıları hariç tutulursa, kul yapısı olarak devasa kayalarla yapılmış... Ana direği üç yüz on dokuz zira yüksekliğinde, her biri dört yüz altmış zira uzunluğunda açıları eşit dört üçgen satih ile kuşatılmış koca bir yapıdan daha şaşırtıcı ve daha ilginç ne olabilir ki! Üstelik bu devasa yapılarına rağmen son derece sağlam ve gösterişlidirler. Şu zamana kadar kasırgalardan, yağmurlardan, depremlerden hiç etkilenmemişler. İşte Fustat’ın karşısında batı tarafında gidip gördüğümüz iki piramidin durumu tam böyle idi...”¹⁷⁹

Ebu’l-Feth Ziyâeddin Nasrullâh bin Muhammed ibnu’l-Esîr el-Cezerî’nin (ö.637/1239) piramitlere dair bir tasviri, en-Nuveyrî’nin (ö.733/1333) yaptığı alıntıya göre şöyledir: “Bütün memleketlerden üstün olduğunun tanığıyım Mısır’ın. Bir Mısır vardır, bir de taşra. Görenlerin gözleri doymuştur görmeye; Mısır’da gönülleri dolmuştur. Mısır’ı anlatmaya kalkışanlar ise farkına varmışlar onu gereği gibi anlatamayacaklarının. Görkemli antik eserler vardır Mısır’da. Bu yapıları kavrayamaz gözler, haberler onları kuşatamaz. Bu eserlerin zirvesidir iki piramit. İkisi de zamanı kocattılar. Kendileri kocamadılar. Her biri devasa bir yapıdır. Alabildiğince geniştir. Son derece yüksektir. Kuşlar ulaşamaz onların zirvesine alabildiğince yükselse de. Bakış varamaz yüksekliğine keskin gözlü olsa bile. Zirvesinde bir şule olacak olsa tam bir yıldız görüntüsü verir bakanlara. Gök yüzü bir yay gibi dolansa çevresine piramit o yaya gerilmiş bir ok görünümü oluşturur.”¹⁸⁰

el-İmâd el-Kâtib’in piramitlere dair tasvirini ise Ebû Şâme el-Makdisî (ö.665/1268) aktarır: “el-Kādî Ziyâeddin bin eş-Şehrezûrî’ye bize piramitleri gezdirmesini teklif ettik. Çünkü Şam’da iken piramitlerle ilgili anlatımları duydukça büyülenmiştik. O da bizi gezdirmeye başladı. Önce tapınakları gezdik. Steplerden, kumluklardan, sahralardan geçtik. Büyüledik piramitlerin yanında. Ebu’l-Hevl idi hemen ürperti salan üzerimize. Kelimelere sığmaz Ebu’l-Hevl, sözle anlatılmaz. Harikulade yapılar gördük. Hemen de ilginç haberler anlatılıyordu bize. İki piramidin yanına vardığımızda ise büyük saydığımız ne varsa daha önce küçülüyordu gözümüzde. Konuştuk aramızda Büyük Piramit ve kurucusu hakkında. Herkesin yapabildiği tek şey daha önce söylenenlere göre anlatmaktı piramidi. Kendi aklına, kendi gördüğüne göre anlatmayı akıl edemiyordu kimse. Sonra da tırmanmaya çalıştılar Büyük Piramit’e. Neyse ki kimse başaramadı tırmanmayı. Sağlam yapısı karşısında akıllar şaşkın kaldı Büyük Piramit’in. Zihinler kavrayamadı ucunu bucağını. Zamanın tufandan önce doğmuş çocuğu! Atalarının, dedelerinin üzerinden yüzyıllar geçti durdu. Haberciler anlatmakta, hâlâ,

¹⁷⁹ Ebu’s-Salt Umeyye el-Endelusî, *er-Risâletü’l-Misriyye*, 6-7. Buradan naklen Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-buldân*, V, 401; el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve’l-i’tibâr*, 149-149. Benzer bir tasvir ve anlatım el-Makrîzî’nin kendisi tarafından da yapılır (s.151).

¹⁸⁰ en-Nuveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, I 14. Yazarın bu tasviri ayrıca pek çok kaynaktan naklen aktarılmaktadır.

tarihçiler aktarıp durmakta Ad'ının ve Semûd'unun haberlerini. Sağlam yapısı ve ihtişamı gösteriyor zaten kurucusunun gücünü, gösterişini. Yeryüzünde iki piramit vardır, gök yüzünde iki kutup yıldızı. Çakılmış iki kazık gibidir bu iki piramit. Görkemli iki dağ gibi. Devirler geçti, iki piramit hâlâ yerinde dikilmekte. Saraylar yıkıldı, iki piramit hâlâ yükselmekte. Toprak ananın memeleridir bu iki piramit. Yeryüzünün gerdanında birer incidir. Dünya sultanının simgeleridir, saltanat merdiveninin basamaklarıdır. İki piramit gece ve gündüzün gözetleyicileridir. Radvâ ve Şemmâ dağlarının akrabaları; Zühal'in Merih'in dostlarıdır. Dehşet veren saldırıların tanıklarıdır bu iki piramit. Felek öküzünün boynuzlarıdır. İki piramit yerkürenin kollarıdır."¹⁸¹

VIII. Değerlendirme

Mısır bölgesi genel olarak Arapça kültür ortamında yer edindiği gibi, eski Mısır medeniyetine ait kültür varlıkları da bu kültüre kendisini kabul ettirecek nitelikteydi. Eski Mısır medeniyeti, Arapça kaynakların göz ardı edemeyeceği bir alan idi. Bu medeniyetin kalıntılarından Arapça kültüründe en çok dikkat ve ilgi çeken kültürel unsurlar ise piramitler ve tapınaklar ile dil ve yazı oldu. Bu konulara ilişkin geleneksel tarihî anlatı ve aktarımların yanı sıra güncel tarih içinde de konu etrafında ilgi çekici gelişmeler yaşanmaktaydı. Doğrusu Arap kaynakları açısından bu ikinci kısmın daha işlenebilir malzeme sunduğunu görmekteyiz. Bu arada Arap geleneğinin de eski Mısır'ın çeşitli konularına ilişkin gerek kendi içinde oluşan, gerekse İbranî menşeli söylemleri yok değildi. Yine de kuşkusuz soruşturma sürecinde Kiptiler de doğrudan ve dolaylı olarak kaynak konumunda algılanmaya devam etti.¹⁸²

Arap kaynaklarında eski Mısır'a duyulan ilgi gittikçe artış ve çeşitlilik gösterir. Bilgi biriktikçe de daha düzenli bir şekilde işlenmeye başlar. Arap kültürünün ürettiği tarih, coğrafya, bibliyografya, biyografi ve ansiklopedik genel kültür kitaplarında yani yazılı kaynakların bütün türlerinde bu konunun yansımalarını görmek mümkündür. Genel bir ifadeyle denilebilir ki klâsik Arap kültürü, eski Mısır kültürüne ait unsurları işlemeye değer bulmuş ve bu kültürü göz ardı edememiştir.

¹⁸¹ el-Makdisî, *Kitâbu'r-ravdateyn*, II, 443-444.

¹⁸² Mısır'da Arap kültürü, geleneksel Kipti anlatılarına yabancı kalamazdı. Arap kültürü içinde yaşamaya devam eden Kiptiler, Arapçayı öğrenmek durumundaydılar. Zaten Müslüman olanların sayısı da az değildi. Herhâlükârda iki kültür arasında etkileşim kaçınılmazdı. Bu çerçevede Kipticenin, Mısır günlük konuşma dilindeki yansımalarına dair pek çok araştırma yapılmıştır. *The Coptic Influence on Egyptian Arabic*, (Oriental Seminary of The Johns Hopkins University, Baltimore, Maryland 1959) adıyla doktora tezi hazırlayan Wilson B. Bishai, önceki yayınları değerlendirmiş ve bu alanda başka incelemeler de yayınlamıştır. Bkz. Bishai, Wilson B.: "Coptic Lexical Influence on Egyptian Arabic", *JNES*, c.23, no:1, (Ocak 1964), ss.39-47; Bishai, Wilson B.: "Coptic Grammatical Influence on Egyptian Arabic", *JAOS*, c.82, no:3, (July-September 1962), ss.285-289; Bishai, Wilson, B.: "Notes on the Coptic Substratum in Egyptian Arabic", *JAOS*, c.80, no:3, (July-September, 1960), ss.225-229. Kipti aydınlarının müslüman olması süreci hakkında bkz. Little, Donald P.: "Coptic Conversion to Islam under the Bahri Mamlûks, 692-755/1293-1354", *BSOASUL*, c.39, no:3, (1976), ss.552-569.

Bu kapsamda derlenen kimi söylemlerin eski olan ve nüfuz edilemeyen konulara sürekli olarak sihir, tılsım ve efsanevî özellikler yükleme eğilimi gösteren ve bu tür hususları gerçeklikle yüzleştirmek yerine kurgusunu gerçekliğin ötesinde efsanevî anlatılarla süslemeyi tercih eden eski Arap kültürünün hatta daha genel bir ifade ile Samî kültürlerinin buna rağmen her zaman gerçekliğe yakın bilgiler de barındırdığına tanık olmaktadır.

Piramitler

Eski Mısır medeniyetinin en çok görünen yüzü olan piramitlerin kültürlere yansımaları, bu medeniyetin simgesi hâlinde gerçekleşir. Piramitlerin simgesi ise Gize'deki iki büyük piramit olur. Yani Keops ve Kefren piramitleri. Üçüncü büyük piramit olan Mikerinos Piramidi ise bunların gölgesinde kalır. Keops ve Kefren piramitleri, yazılı kültürde gerçekten çok boyutlu bir ilgi uyandırır. Bu çok boyutlu ilginin ürettiği veya elde ettiği söylemlerle ilgili şaşırtıcı süreklilik de ayrıca dikkat çekicidir. Piramitlerin her şeyden önce fiziksel yapıları onları sürekli gündemde tutar. Kendileriyle ilgili pek çok konu da cevap arayışları için zihinleri harekete geçirir. Bu çerçevede piramitlerin kurucusu, yapılış sebebi ve zamanı, inşaat aşamaları, inşaat teknikleri, kullanılış amacı gibi bizzat piramit tarihiyle ilgili meseleler her zaman merak edilir, sorgulanır. Konu etrafında anlatılar aktarılır, söylemler kurulur ve görüşler belirtilir. Yapıları ve görünüşleri edipleri hayran bırakır. Şairlerin dizelerini süsler. Definecilerin iştahını ise genellikle içinde var olduğu farz edilen hazineler kabartır. Kimi zaman tacizlere uğrar piramitler, taşları sökülür yeni yapılar kurmak üzere. Sayılan bu konuların her biri etrafında zamanla bol miktarda anlatı meydana gelir. Yine de her zaman için piramitlerin gizle, gizemle ve hikmetle ilgisi kurulur, satvete delâleti ise teslim edilir. Yeryüzünde benzeri bir yapının bulunamayacağı yargısı iki büyük piramit için en kolay tarif ifadesi olur. el-'İsâmî (ö.1111/1699) ise Fatih Sultan Mehmed döneminde anlatırken Ayasofya'yı piramitlere eşdeğer görkemde bir yapı olarak gösterir.¹⁸³

Piramitlerin kurucusu meselesinin Mısır tarihinin başlangıcıyla ilgili boyutu önemsenmiş gibidir. Yine de Kıptî anlatımının temellendirdiği Sûrîd bin Sahlûk nazariyesi Arap kültüründe de benimsenmiş görünüyor.¹⁸⁴ Bu nazariye, Kıptîlerin eski Mısırlıların torunları olduğu tezi üzerine kurulu olup ecnebi unsurların tarih öncesi Mısır hakimiyetini de bertaraf etmeyi hedefler. Bu nazariye etrafında kuşatıcı bir çerçeve oluştuğunu söyleyebiliriz. Detayları yukarıda gösterildiği üzere söylem, bilgi, hikmet ve güç noktalarına bilhassa vurgu yapar. Bunun parçaları olan çeşitli anlatıların zamanla başka söylemlerle de iliştilendiği görülmektedir.

Arap kültüründe Araplığı dahi kuşattığı kabul edilen güney yani Yemen menşeli Arapların geleneksel söylemi ise Mısır'ı da kendi varlığının bir parçası

¹⁸³ el-'İsâmî, *Simtu'n-nucûmi'l-avâli fî enbâi'l-evâli ve't-tevâli*, 816.

¹⁸⁴ Sûrîd bin Sahlûk nazariyesi, Hermetik tarihin bir karakteristiği olarak kabul ediliyor. Bkz. Cook, Michael: "Pharaonic History in Medieval Egypt", *SI*, no:57, (1983), s.75.

olarak görme eğilimindedir. Bunun merkezinde “izi silinmiş Araplar” kavramı içinde yer alan Ad kavminin ileri geleni Şeddâd bin Ad vardır. Piramitlerin kurucusu olarak sunulan Şeddâd bin Ad’ın Mısır bölgesi hakimiyeti de böylece işlenir. Bu iddianın da benzer bir rüya temelinde gerekçelendirildiğini belirtmeliyiz. Kıptîlerin buna itirazları ise pek çok yazar tarafından dile getirilmiştir. Buna göre Kıptîlerin Mısır’da ecnebî hakimiyetinin söz konusu olamayacağı hususu bazen Mısırlıların sihir gücü tezi ile bir arada işlenerek imkânsız sayılır. Onların “Şeddâd” kelimesindeki harf oyununa dair izahları yani aslında “Şeddât” isminin “Şeddâd” ile karıştırıldığı, bunun “Şeddât bin Adîm” olup diğerinden farklı olduğu yönündeki açıklamalarına da el-Mes’ûdî işaret ediyor.¹⁸⁵ Muhtemelen aynı geleneğe ait bir söylem ise piramitlerin Şeddâd’ın torunu Ciyâd tarafından yapıldığını ileri sürer. Bunun soy kütüğü, Ciyâd bin Miyâd bin Şemmer bin Şeddâd bin Âd bin Avs bin İrem bin Sâam bin Nûh şeklindedir. Bu görüşü İbn Ufeyr, kendi hocalarından nakleder. Piramitlerin Mısır’a yerleşen Ameleklerin yapımı olduğu iddiası da vardır. Bu da İbn Şubrume’ye aittir. İkinci piramidin Kaftarîm bin Kıft bin Kıbtîm bin Mısır bin Baysar bin Hâm bin Nûh tarafından yapıldığı ise İbrâhîm bin Vasîfşâh (ö.598/1202) tarafından dile getirilir. Piramitlerin Arap yapımı olduğunu ileri süren bu tezler çerçevesinde onların Mısır hakimiyeti de açıklanır. Ancak bu iddiaların genellikle bir görüş olmak üzere aktarıldığını söylemek mümkündür.

Piramitlerin Hermes ile bağlantısını kuran söylemin ise önemsendiğini görmekteyiz. Bu da Sûrîd bin Sahlûk söylemine benzer bir tarzda yine bir hikmet formu içinde sunulur. Bu söylem genel olarak birinciyle karışmış gibidir. Hermes’in Babil’den Mısır’a giderek Mısırlılara ilim ve sanat öğrettiği, buradaki piramitleri, tapınakları ve heykelleri de onun yaptığına dair söylemin Nabatî kökenine İbn Ebî Usaybi’a tarafından dikkat çekilir.¹⁸⁶

Yaygın nazariyelerden biri de piramitlerin Hazreti Yûsuf tarafından yapıldığıdır. Bu nazariye de kimileri tarafından kabul görmüştür. Uzun süre Batılılarca da kabul gören bu iddianın İbranî menşei zaten biliniyor. Bir görüşe göre de piramitler, Hazreti Yusuf dönemi firavununun oğlu Devma’ bin er-Reyyân tarafından yapılmıştır. el-Kalkaşandî, el-Mes’ûdî’nin piramitlerin Hazreti Yusuf tarafından yapıldığına dair görüşü benimsediğini açıkça söyler.¹⁸⁷ Doğrusu piramitlerin Hazreti Yusuf tarafından yapıldığını bir çok alimden duyduğunu belirten el-Mes’ûdî’nin ifadesinin gelişi onun da bunu makul bulduğu izlenimini veriyor.¹⁸⁸ Ancak el-Mes’ûdî’nin bazen aktardığı zıt bilgilerin iki tarafı açısından dahi tercih ihtisasında görüldüğü durumlar çoktur. Bu bakımdan bir bütün olarak bakıldığında el-Mes’ûdî’nin çoğu yazar tarafından da tercih edilen Sûrîd bin Sahlûk nazariyesini benimsediğini düşünüyoruz. Kralların mezarları olma hususu da bu tez içinde saklıdır.

¹⁸⁵ el-Mes’ûdî, *Ahbârü’z-zemân*, 63. ayrıca bkz. el-Makrizî, *el-Mevâiz ve’l-i’tibâ*, 143.

¹⁸⁶ İbn Ebî Usaybi’a, *Uyûnu’l-enbâ*, 18.

¹⁸⁷ el-Kalkaşandî, *Subhu’l-a’sâ*, III, 361.

¹⁸⁸ el-Mes’ûdî, *Murûcu’z-zehab*, 152.

Piramitlerin Sûrîd bin Sahlûk tarafından yapıldığı nazariyesindeki gerekçeler bir “sığınak düşüncesi” etrafında toplanabilir. Bununla ilim, bilgi, hikmet, maddi varlıklar ve mezarların ilahi bir felaket uyarısından hareketle korunması hedeflenir. Hatta Nil’den gizli bir kanal ile su bağlantısı sağlanması söylemi piramitleri uzun süreli bir barınak olarak takdim eder. Tapınak ve diğer yapılar da bu söylem içinde gerekçelendirilir. Sığınak söylemi makul karşılanmadığı gibi itirazlara dahi konu olur. Sözelimi İbn Fazlullâh yıkılmış veya harabe olmuş başka piramitlerin yapı biçiminden hareketle bunların mesken plânına sahip olmadığı sonucunu çıkarır. Aynı söylemin yaygın kabul gören gerekçelendirmesine göre piramitler kral mezarlarıdır. Arap yazarların da en çok bu görüşü tercihe eğilimli olduğunu söyleyebiliriz. el-Mes’ûdî, el-Kalkaşandî ve İbn Tagriberdi gibi yazarlar piramitlerin kral mezarları oluşunu gerekçelendirme yoluna dahi giderler. Onların bu noktada hakikaten çok mantıklı sonuçlara ulaştığını da görmekteyiz. Piramitlerin Hermes ile bağlantısını kuran aktarımda da piramitlerin mezar olduğu kabul edilir. Buna göre büyük piramitte Hermes diğerinde ise öğrencisi Agatimun’un mezarı bulunur. Sabiîlerin piramitlerle ilgisi de bu noktada kurulur. Sabiîler, ulu kişiler olarak kabul ettikleri Hermes ve Agatimun’un mezarlarını yani iki piramidi ziyaret etmeyi dinî bir görev olarak algıladılar. Onların hac ibadeti, Hermes mezarını ziyaret ederek gerçekleşir. Diğer piramit ise kutlu bir mekân olarak ziyaret edilir. Piramitlerin Sabiîlerle ilgisi, el-Mes’ûdî’nin *Ahbaru’z-zamân*’da kaydettiği başka anlatı ile bir arada değerlendirilebilir. Buna göre Mısır kralı Sehlûn, tabakalardan oluşan halkın her tabakası için ayrı din bilginleri tayin eder. O sırada dinleri “ilk Sabiîlik”tir. Bir de ateş tapınağı yapar. Burada “sürekli ateş”i tutuşturur. Kıptî anlatım da bunun “ilk ateş tapınağı” olduğunu kabul eder. Sehlûn’un bu eylemi de bir rüya ile açıklanır.¹⁸⁹ Piramitlerin Hazreti Yusuf tarafından yapıldığını ileri süren iddia bunları buğday ambarı veya depo olarak görmek istemektedir. Batı dünyasında da konu uzun süre bu şekilde algılanır. Bu arada mezar ve buğday ambarı görüşlerinin arasını bulma teşebbüsleri ise piramitlerin mezar hâline gelmeden önce bazı krallar tarafından depo olarak kullanılmış olabileceği ihtimalini saklı tutar. Bir de İbn Kesîr’in (ö.774/1373), yazdığı tefsirde Kur’an’da ifade edildiği üzere Hazreti Yusuf’un başına geçmek istediği “yeryüzü hazineleri”nin piramitler olduğuna dair İbn Ebî Hâtim’den (ö.327/939) nakledilen bir görüşe yer verdiğine işaret etmeliyiz.¹⁹⁰ Ayrıca piramitleri birer tılsım olarak kabul eden bir görüş dışında bunların ne olduğunun bilinmediğini belirtmekle yetinen kabuller de vardır.

İnşa tekniği konusu da piramitlerin en çok sorgulanan hususlarından biridir. Plânları ve fiziksel yapılarının bilinen inşa teknikleri çerçevesine girmemesi karşısında piramitlerin inşa tekniğini algılamak mümkün olmaz. İlgili çeşitli konular hakkında olduğu gibi bu noktada da piramitlerin nasıl yapıldığının bilinmediğini kabul etmekle yetinen bir görüş de mevcuttur. Buna rağmen bu konu da etrafında anlatılar ve faraziyeler kurulan hususlar kapsamına girer. Anlatılarda piramitlerin

¹⁸⁹ el-Mes’ûdî, *Ahbaru’z-zamân*, 47-48

¹⁹⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru İbn Kesîr*, II, 483.

inşaat aşamasına değinen açıklamalara rastlamak mümkündür. Burada daha çok düşünsel olan bir iki açıklamaya yer vermekle yetinelim. Ahmed bin Tolun'un Mısırlı Kıptî bilge ile yaptığı sohbetlerde piramitlerin inşa teknikleri sorulur. Kıptî bilge, piramitlerin kademeli bir şekilde yapıldığını, inşaat tamamlanınca yukarıdan aşağıya doğru yontularak piramitlerin görülen şeklinin ortaya çıktığını belirtir. Kat ve iskele sistemini çağrıştıran bu açıklama yine de çok açık sayılmaz. Daha teknik ve daha düşünsel bir açıklama ise el-Makrîzî'nin aktardığı şekliyle Alî bin Rıdvân tarafından yapılır. "Piramitlerin yapılış şeklini iyice düşündüm. Uygulamalı mühendislik bilimi ve ağırlığın yukarı kaldırılması esasları şunu gerektirir: Piramitleri inşa edenler, zemini kare olarak tasarlamışlar, sonra taşları erkek ve dişi şeklinde hazırlamışlar. Duvar örülürken taşlar alçı ile kaynaştırılmış ve mümkün olan yüksekliğe kadar çıkmışlar. Bu aşamada alt zemine göre daha küçük bir zemin kurmuşlar. Böylece mümkün olan en yüksek seviyeye kadar katlar kurmaya devam etmişler. Üst katlara taş çıkarabilmek için de taşlar erkek ve dişi hâlinde yerleştirilmiş. Daha sonra taşları yukarı çıkarmak için kurulan çıkıntı taşları yukarıdan aşağıya doğru yontarak inşaatı tamamlamışlar. Böyle yapı bir piramit olarak ortaya çıkmış."¹⁹¹

Sûrîd bin Sahlûk nazariyesi çok açık bir şekilde piramitlerin tufandan üç yüz yıl önce yapıldığını ileri sürer. Piramitlerin yapılış zamanı, kurucusuna göre şekilleneceğinden Şeddâd bin Ad ve benzeri seçenekler ise bunu doğal olarak tufan sonrasına sarkıtır. Arap yazarları ise genellikle İbn Abdülhakem'in hakkında bilgi elde edilemediği için piramitlerin tufandan önce yapılmış olmasının mantıklı düşeceğini belirterek tufandan sonra olsaydı hakkında bir takım kesin bilgiler mutlaka ulaşırdı şeklindeki yorumu üzerinden hareket ederler. Bu bakımdan piramitlerin tufan öncesinde inşa edildiği görüşü genel bir kabul görmüştür. Bu kabulün her zaman Kıptî anlatımlarından destek aldığını görmekteyiz.

Yazarların her şeye rağmen piramitlerle ilgili bütün konularda belirsizlik ve ihtimal kapısını bir derece açık bıraktıklarını belirtmeliyiz. Bu husus da genellikle İbn Abdülhakem'in Mısır bilginlerinden piramitlere dair güvenilir bir bilgi elde edilemediğini dile getiren görüşü üzerinden sonuçlandırılır.

Piramitlerin Arap kültüründe uyandırdığı fiilî etkiye gelince, gruplar hâlinde gerçekleşen entelektüel piramit gezilerinin ayrıntıları kaynaklarda yer almaktadır. Başta el-Me'mûn'un piramidi açma girişimi bütün kaynaklarda gösterilir. Bunun gezi boyutuna ise hiç dikkat çekilmiş değildir. Bu teşebbüsün esas itibarıyla bir gezi tasarısından doğduğunu belirtmeliyiz. Ahmed bin Tolun'un da müteaddit piramit gezileri gerçekleştirdiği bilinmektedir. Emevî, Abbasî, Tolunoğulları, Eyyubîler, İhşidîler, Fatimîler dönemlerinde devlet erkânı düzeyinde gerçekleşen pek çok piramit gezisi tarif edilmektedir. Ayrıca ünlü edebiyatçılar, şairler ve entelektüeller gibi aydın kesim tarafından yapılan piramit gezileri vardır. Ebu's-Salt Umeyye el-Endelusî'nin gezisi, el-İmâd el-Kâtib'in gezisi, İbn Tolun'un danışmanı Lü'lü'nün kâtibi İsmâ'îl bin Yezîd el-Muhellebî'nin Ahmed bin Tolun'un kâtibi Ebû Ubeydullâh el-Vâsitî ile beraber yaptıkları gezi ayrıca el-

¹⁹¹ el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr*, 143.

Edîb Râcih bin İsmâîl el-Hillî gibi entelektüel kesimin yaptıkları piramit gezileri burada anılabilir. Piramitlerin diğer bir ziyaretçi grubu ise hiçbir dönemde eksik olmayan hazine arayıcılarıdır. İçi bir türlü nüfuz edilemeyen gizlere sahip piramitler hazine arayıcılarının en gözde alanı olmuş gibidir. Bu amaçla gerçekleştirilen teşebbüsler, halk muhayyilesinde oluşturulan giz dolu piramit öykülerinin hacmini genişletmiştir.

Piramitlerle ilgili önemli bir konu da çeşitli zamanlarda icra alanına konulan yıkım girişimleridir. Emevi Halifesi II.Yezid'in (dönemi: 67-105/687-724) Mısır'daki pagan kalıntılarının yıkılmasına dair emrinin sonuçlarına ulaşamadık. Ulrich Haarmann bu bilgiyi el-Kindî (ö.350/961) ve İbn Dokmak'tan (ö.809/1407) nakleder.¹⁹² Buna yer veren kaynaklar da sınırlıdır. Yine de yıkım girişimlerinin ilki el-Me'mûn'un (dönemi: 813-833), Muharrem 217 / Şubat 832 yılında denediği girişim olmalıdır. Bir Kıptî isyanına müdahale etmek üzere Mısır'a giden el-Me'mûn piramitlerle karşı karşıya gelir. el-Me'mûn'un piramitleri kavrama yöntemi fiziksel temas olarak gerçekleşir. O da gücünün zirvesinde bir devlet liderine yakıştırılacağı şekilde doğrudan en büyük piramide yönelir. Yani Keops Piramidi'dir bu. Sonuçta Keops'ta bir gedik açılır.¹⁹³ Ancak yirmi yılda inşa edilen Keops'un üç bin beş yüz yıllık ihtişamı bir gedik ile zedelenecek kadar sıradan değildi. İçeride uzun geçitler, merdivenler ve derin bölmeler görülür. Merdivenler ürkütücüdür. Bunlara tırmanmak çok zordur. Merdivenin zirvesinde küp bir oda vardır. Odanın ortasında mermer bir lahit. Lahdin üzeri kapalıdır. Kapak açılır. İçinde çürümüş bir ceset bulunur. Ceset yüzyıllar öncesine aittir. Bunun üzerine el-Me'mûn diğer piramitleri açmaya artık gerek duymaz. Piramitte bu deliğin açılma maliyetinin yüksekliği ve ilgili gelişmeler ise kaynaklarca kayda değer bir nokta olarak değerlendirilir.¹⁹⁴ Kaynaklar el-Me'mûn'un bu girişimini genellikle Sûrîd bin Sahlûk'un büyük piramidin üzerine yazdığı söylenen meydan okuma ifadesi çerçevesine dahil etmek isterler. Ancak hazine boyutu dolaylı da olsa hiçbir zaman göz ardı edilmez. Ama anlaşıldığı kadarıyla bu eylem keşif amaçlıdır. el-Me'mûn'un bu girişimi çeşitli açılardan değerlendirilebilir. Her şeyden önce eski Mısır'a ait kültür varlıklarına dair ikna edici açıklamaların yapılamadığını düşünebiliriz. Bunları kavrama yolunda ilk önce dokunma yani fiziksel inceleme denemeleri yapılır. Sonraki dönemlerin teorik geleneksel açıklama arayışları bunun üzerine kurulur. Teorik bilginin birikmesi ise görsel müşahadenin icrasına engel olmamıştır. Yine de daha sonraki yıkımlar karşısında el-Me'mûn'un girişimi çok masum kalıyor.¹⁹⁵

¹⁹² Haarmann, Ulrich: "Regional Sentiment in Medieval Islamic Egypt", *BSOASUL*, c.43, no:1, (1980), s.62.

¹⁹³ el-Me'mûn tarafından açılan bu gedik görüntüleri elektronik ortamlarda görülebilmektedir. Örneğin bkz.http://www.egiptoantiguo.org/index.php?option=com_content&task=view&id=27&Itemid=42; <http://www.egiptomania.com/piramides/jufu/>

¹⁹⁴ Buna karşılık el-Me'mûn açılan gedikten yapılan keşif incelemesinde efsanevi varaktaki söyleme uygun olarak gedik açılması için yapılan harcamayı tam tamına karşılayan altın ile karşılaşır. İbn Tagrıberdi, el-Me'mûn'un bunun karşısında "Allah'a şükür ki hiç olmazsa yaptığımız harcamanın bedelini bize geri verdi" dediğini kaydeder, bkz. İbn Tagrıberdi, *en-Nucûmu'z-zâhire*, I, 40-41.

¹⁹⁵ el-Me'mûn'un girişimine ilgili bütün kaynaklarda yer verilir. İbn Hâldun da bu olayı "büyük binaları ancak büyük devletler yapabilir" düşüncesinin ispat sadedinde bir örnek olarak kaydeder. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 346-347; İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, 211.

Gîze'deki küçük piramitlerin çoğunun Salâhaddîn Yûsuf bin Eyyûb döneminde 592/1195'te taşları Kahire surlarında, köprülerde ve kalelerde kullanılmak üzere Ebû Sa'îd Bahâuddîn Karakuş bin Abdullâh (ö.597/1201) tarafından yıkıldığını el-Makrîzî aktarıyor.¹⁹⁶ Salâhaddîn Yûsuf'un oğlu el-Melik el-Azîz Osmân bin Salâhaddîn Yûsuf döneminde ise 593/1196 yılında renkli küçük piramit üzerinde bir ay, bir anlatıya göre sekiz ay süren yıkım faaliyetinin detaylarını da el-Makrîzî, olaya tanık olan Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullatîf bin Ebu'l-İzz Yûsuf'a (ö.629/1231) dayanarak aktarmaktadır.¹⁹⁷ Bu yıkımın hazine amaçlı olduğunu ileri süren anlatıya karşılık taşlarının Dimyat kalesi gibi yapılarda kullanılmak üzere taş ihtiyacı olduğu aktarımı gerçeğe daha yakındır. Bu arada irili ufaklı piramitlerin zamanla doğal bir yıkıma maruz kaldığını İbn Fazlullâh bizzat müşahede ettiğini söyler. Ancak onun dikkat çektiği önemli bir husus ise bu yapıların taşlarının ev ve sair yeni yapılarda kullanılmak üzere halk tarafından da söküldüğüdür.

Eski Mısır kültürüne ait olup hayranlık uyandıran yapılardan biri de Ebu'l-Hevl'dir. Ebu'l-Hevl'e gösterilen bu sempati ve hayranlık, kimilerinin nefretini de doğurur. Kutbuddîn el-Kastallânî (ö.686/1287) halkın bu tutumuna tepkisini Ebu'l-Hevl'i ayakkabılarıyla döverek gösterir. Ebu'l-Hevl'e karşılık olarak gösterilen Gîze karşısında Fustât'taki Isis heykeli yani es-Seriyye adlı sfenks, 711/1311'de yıkılır ve taşları el-Câmi' el-cedîd'in temelinde kullanılır. Memfis'teki Yeşil Kilise 750/1350'de yıkılır ve taşları Kahire Emîr Şeyhû Hankahı'nın inşaatında kullanılır. Ebu'l-Hevl'in maruz kaldığı bir saldırı ise 780/1378 yılı civarında Salâhiyye Hankahı'na mensup ömrünü oruç tutmakla geçiren Şeyh Muhammed isimli bir kişi tarafından gerçekleştirilir. Dini görüşleri çerçevesinde çirkin gördüğü şeylere saldıran bu şahıs, bir ara piramitlere yönelerek Ebu'l-Hevl'in yüzünü deforme eder. Aynı yıl yani 780/1378'de İhmîm Tapınağı yıkılır.¹⁹⁸

Bu arada Arap kültürünün ürettiği neredeyse bütün türlerdeki kaynakların Eski Mısır medeniyetinden kalan kültür mirasına bir şekilde ilgi gösterdiğini, başlıklar açtığını, bölümler ayırdığını görüyoruz. Bunun dışında piramitlerle ilgili müstakil eserler de yazılmıştır. Ebu'l-Feth Ziyâeddîn Nasrullâh bin Muhammed ibnu'l-Esîr el-Cezerî (ö.637/1239) piramitler hakkında müstakil bir eser yazar.¹⁹⁹ eş-Şerîf Ebû Ca'fer Muhammed bin Abdulazîz bin Abdurrahîm eş-Şerîf el-İdrîsî el-Makarrî (ö.644/1246), 623/1226'da *Envâru 'uluvvî'l-ecrâm fî'l-keşfî 'an esrârî'l-ehrâm* adıyla yazdığı eserini el-Melik el-Kâmil'e (dönemi 615-635/1218-1238) ithaf eder.²⁰⁰ es-Suyûtî de bu alanda müstakil olarak *Tuhfetu'l-kirâm bi-*

¹⁹⁶ Eski surların iptal edilerek yapımına başlanan yeni surlar, Salâhaddîn Eyyûbî'nin kardeşinin oğlu el-Melik el-Kâmil döneminde tamamlanır. Bkz. İbn Vasîfşâh, *Cevâhiru'l-buhûr*, 94.

¹⁹⁷ el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr*, 145, 152. Ayrıca bkz. el-Makrîzî, *es-Sulûk li-ma'rifeti duveli'l-mulûk*, 35; el-Hamevî, *et-Târihu'l-Mansûrî*, 5.

¹⁹⁸ Bu faaliyetler, U.Haarmann tarafından da kısmen muahhar kaynaklardan naklen gösterilmiştir. Bkz. Ulrich Haarmann, "Regional Sentiment in Medieval Islamic Egypt", *BSOASUL*, c.43, no:1, (1980), s.62-63.

¹⁹⁹ en-Nuveyrî, *Nihâyetu'l-ereb* 114.

²⁰⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-mîzân*, V, 262; Hacı Halife, *Keşfu'z-zunûn*, I, 194.

ahbâri'l-ehrâm adlı müstakil bir eser daha yazar.²⁰¹ *Hizânetu'l-edeb* yazarı Abdulkâdir el-Bagdâdî (ö.1093/1682), *Maksadu'l-merâm fî 'acâ'ibi'l-ehrâm* adıyla yazdığı altı bölümlük eserinde piramitleri ve Ebu'l-Hevl'i anlatır.²⁰²

Dil ve Yazı

Her şeyden önce eski Mısır hiyerogliflerinin eski Arapça kaynaklarda “yazı” olarak nitelendirildiğine dikkat çekmeliyiz. Bu kaynaklarda hiçbir şekilde “hiyeroglif” kelimesine rastlayamadık. Eski Mısır’a ait kitabe yazısı ve dilinin genel olarak “el-Berbâiyye” kavramı ile ifade edildiğini söylemek mümkündür. Eski Mısırlıların dili hakkındaki fikirlerin görsel unsurların arkasında fiilî bir medeniyet arayan yazarların düşünsel faaliyetine konu olduğunu söyleyebiliriz. Anıtlarda herhangi bir dil ile yazılmış yazılar bulunduğunu ifade etmekle yetinen durumların sayısı az değildir. Dil çerçevesindeki yorumlar; “kadim Mısırlıların dili”, “eski Mısırlıların dili”, “ilk Kıptîce”, “eski milletlerin dili”, “kadim yazı” “meçhul kadim yazı” gibi kavramlara ulaşır. Bu dilin kalıntıları olan kitabeleri okuyabilen ve anlayabilen kimsenin bulunamadığı vurgusu da buna eşlik eder. Yine de konunun belirsizlik boyutu hiçbir zaman göz ardı edilememiştir. Günümüz bilgileri açısından son derece ciddi olduğu anlaşılan bu yorumları yapan yazarların dahi muhtelif seçenekleri, hatta çevrildiği ileri sürülen kimi çözümlemeleri de kaydetmeleri bununla ilgili olmalıdır. Kadim Mısır dilinin yaşayan izlerine yönelik arayışları en somut şekliyle el-Mes’ûdî ortaya koyar. el-Mes’ûdî kültürel derlemeleri kadar dil düzeyinde de Kıptî seçeneği üzerinde yoğunlaşır. Ona göre eski Mısır dilinden Kıptîceye bir değişim gerçekleşmiştir. Yazar bunu Eski Farsçadan Yeni Farsçaya, Güney Arapçasından Kuzey Arapçasına ve benzeri diller arasında yaşanan değişimlerle örneklendirme yapar. Bundan dolayı el-Mes’ûdî, eski Mısır ile ilgili dil konularının çözümünü de Kıptîcede aramıştır. Bu görüş ve yöntem, İbn Tagriberdi gibi daha sonraki yazarlar tarafından da benimsenir. Konu, Ahmed bin Tolun ile Mısırlı Kıptî bilge arasında gerçekleştiği bildirilen sohbette de tam olarak bu şekilde dillendirilir. Buna yakın genel kabuller de söz konusudur. Geleneksel bir anlatı, eski Mısırlıların dilini, “ilk Kıptîce” şeklinde nitelendirir. Önemli bir cihet de eski Mısır yazısının dört bin yıl önce kullanımdan kalktığını iddia eden bilgidir. Bu da bilhassa İhşîd Muhammed bin Tugç’un da hazır bulunduğu belirtilen muhtemelen bir firavuna ait bir mezar kazısında bulunan kitabelerin çözülememesi sadedinde dile getirilir. Bu bilginin doğru şekli ise doğal olarak “kullanımdan kalktığı” değil, “kullanıma girdiği”dir.

Kitabelerin dili hakkında kendi başına duran teorik tez ve iddialara ise neredeyse o sırada bölgede bilinen bütün diller konu olur. Bunların içinde en güçlü seçeneklerin güney Arabistan dili yani eski ismiyle el-Musned dili yeni ismiyle Himyerice ayrıca uzun bir sürede bölgenin kültür dili olarak varlık gösteren Yu-

²⁰¹ Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn*, I, 372.

²⁰² İsmail Paşa, *İzâhul-meknûn*, 198.

nanca olur. Bir görüşe göre iki piramidin üzerinde bilinen yedi yazı çeşidinin tamamı mevcuttur. Bunlar da Yunanca, İbranice, Süryanice, Hintçe, Himyerice, Latince ve Farsçadır. Bu görüş, Sibî İbnü'l-Cevzî (ö.654/1257) tarafından dile getirilir. Piramitlerdeki yazıların gerçekten kaydedilmeye değer bulunduğunu ve kaynakların bu yazılara dikkat çekmeden geçemediğini görüyoruz. Kimi yazarlar bunları "kadim yazılar" gibi belki de daha gerçekçi nitelendirmelerle tarif ederken, kimileri doğrudan Yunanca olarak nitelendirip geçer. Kimileri Himyerice olduğunu belirtir. Arapçanın hiçbir şekilde bu kapsamda değerlendirilmemiş olması ilginçtir. İbnü'n-Nedîm'in iddiasına göre ise piramitlerdeki kitabeler Kıptice ve Keldânicedir. Bunun dışında Ahmed bin Tolun'un hazır bulunduğu bir piramit alanı kazısında bulunan bir sandukanın örtüsü üzerinde Barbatice bir kitabe bulunduğu belirtilir.

Neredeyse bütün yazarlar, eski Mısır'ın kitabelerde görünen dilini bilen ve bu yazıyı okuyabilecek kimsenin bulunmadığı noktasında hemfikirdirler. Hatta konuyu ciddiyetle ele alan yazarlar bu noktaya özellikle vurgu yaparlar. Buna karşın bu kapsama ait olup çevrildiği iddia edilen kimi şiir ve ibarelere de her zaman kaynaklarda yer verilir. Arap kaynaklarında eski Mısır diline ait olup çevrildiği iddia edilen çözümleri örnekletmek yerinde olur.

Keops Piramidi üzerinde yazılı olduğu söylenen ifadenin içeriği Kıptî anlatımından Arapçaya aktarılır: "Ben kral Sûrîd'im. Bu piramidi filanca tarihte yaptım. İnşaatı altı yılda tamamladım. Benden sonra gelip de benim kadar güçlü olduğunu iddia eden olursa, buyursun bu piramidi altmış senede yıksın. Zira o da bilir ki yıkmak yapmaktan daha kolaydır. Ayrıca ben bu piramidi ipek ile giydirdim. Benden sonrakiler, yapabilirse, onu hasırla giydirdirsin." Bunun bazı değişikliklerle birçok versiyonları aktarılır.

Bilge bir kişilik olarak nitelenen İhmîmlî zahit Zu'n-Nûn Sevbân bin İbrâhîm el-Mısrî'nin (ö.245/859) tapınaklarda bulunan yazıları okuduğu belirtilir. Bu okuma sır dolu düşünme seansları şeklinde tasvir edilir. Anlatım İhmîm halkına aittir.

Piramitlerde mevcut bir ibareyi çözdüğüne dair Ebû Zeyd el-Belhî'nin (ö.322/934) iddiası şöyledir: "Piramitlerde onların yazısıyla bir kitabe bulup Arapçaya çevirdim. Kitabede "Buniye hâzânî'l-heremânî ve'n-nesru'l-vâki'u fî's-saratânî" denilmekteydi. Bunu hesapladık. Hicretten önce iki defa otuz altı bin güneş senesi yani yetmiş iki bin güneş yılı sonucunu elde ettik."

Ahmed bin Tolun'un hazır bulunduğu piramit alanı gezisinde bulunduğu iddia edilen altın dolu sandukanın örtüsündeki Barbatice kitabenin Arapça çevirisi yapılır. Çeviri şöyledir: "Ben kral falancayım. Ben altın sahteciliğini ortadan kaldırdım. Benim yönetimimin üstünlüğünü anlamak isteyenler, bu altınlarla kendi altınlarının ayarını karşılaştırsın" Yine Ahmed bin Tolun ile ilgili benzer bir anlatı daha vardır. Buna göre ise piramit kapısında yapılan kazıda bulunan kitabe yunancadır. Arapçaya çevrilen bu kitabe aslında piramidin açılış şifresini içermektedir. Ama şifre çözülemez. Kaydedilen Arapça çeviri ise bir şiirdir.

el-Me'mûn'un keşif çalışmasında bulunan mezarın içindeki kitabe çözülür. Kitabede "Ben kral Sûrîdim..." anlatısı vardır. Bu yazıyı çözebilecek kimsenin bulunamadığına dair haberler de kaynaklarda kimi zaman yan yana yer alır.

Buna karşılık bilhassa çeşitli buluntuların değerlendirilmesi çerçevesinde ele geçirilen kitabelerin çözülemediğine dikkat çeken anlatılar da vardır. Sözelimi İhşîd Muhammed bin Tugç'un izniyle 328/939'da yapılan mezar kazısında bulunan yazıların hiç kimse tarafından çözülemediği belirtilir.

Piramitlerde meçhul kadim yazı ile yazılar bulunduğunu belirten el-Makrîzî belki de farkında olmayarak çok önemli bir karşılaştırma yapar. "Bu yazılar gerçekten çok fazladır" diyor ve ekliyor "Eğer sayfalara aktarılacak olsa on binlerce sayfa tutar." O sırada insanların ne olduğu konusunda dahi açık bir fikre sahip olmadığı bu yazıların aslında güncel biçiminin sayfalar ve kitaplar olduğunun başka bir deyişle eski Mısırlıların kitap yani bilgi saklama ve depolama formunun bu şekilde olduğunun fark edilmesi mümkün görünmeyebilir. "Mısır'da bu yazıları okuyabildiğini iddia eden kimseye rastlanmamıştır" diyor el-Makrîzî. Burada el-Mes'ûdî'nin her piramidin içinde bulunan yeşil mermerden yapılmış kral mezarının yanı başında bir kitabe olup kitabede onun biyografisi ve saltanatına dair bilgiler bulunduğunu dile getiren kaydını tekrar hatırlamalıyız.

Bu arada İbn Vahşiyye gibi kimi yazarlara ait eserlerde kadim alfabe ve yazılara dair tespit ve tasniflere işaret edilmelidir. Yazarını henüz tespit edemediğimiz *Esrâru'l-aklâmi'l-munezzele ve'l-ahrufi'l-muterceme* adlı Arapça risaledenin içeriği, Hafid Efendi tarafından da gösterilmiştir.²⁰³ Bu konu ayrıca detaylı olarak incelenmeyi gerektirmektedir.

Mısır defineleri

Eski Mısır'a ait kalıntıların önemli ve çoğu zaman heyecanlandırıcı kısmını saklı veya gömülü hazineler oluşturur. Mısır'da neredeyse her yerde eski Mısırlılara ait hazineler bulunduğu düşüncesi yazarlar tarafından da sıkı bir şekilde işlenir. Buna dair anlatımların nesilden nesle aktarıldığını ve sürekli canlı tutulduğunu ortaya koyan veriler mevcuttur. Hazine arayıcıları da hiçbir zaman eksik olmamış gibidir. Tolunoğulları döneminde definecilerin örgütlü olduğu ve doğrudan sultana bağlı bir kişinin nezaretinde çalıştıkları da biliniyor. Definecilerle ilgili çeşitli hikâye örnekleri yukarıda gösterilmişti.

²⁰³ *Esrâru'l-aklâmi'l-munezzele ve'l-ahrufi'l-muterceme*, Hafid Efendi Ktp., no: 461, vr. 153b-176b. Krş. Hafid Efendi: *ed-Dureru'l-muntehabâtu'l-mensûre fî islâhi'l-galatâti'l-meşhûre*, 336-360.

KAYNAKÇA

Temel Kaynaklar

- Ahmed bin Ebû Ya'kûb: *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, Dâru sâdır, Beyrut.
- el-Askalânî, İbn Hacer: *Lisânu'l-mîzân*, I-VII, 3.bs., Muessesetu'l-a'lemî, Beyrut, 1986.
- el-Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullâh: *Mu'cemu me'sta'ceme min esmâ'il-bilâdi ve'l-mevâdi*, I-IV, Âlemu'l-kutub, 3.bs., haz. Mustafa es-Sakkâ, Beyrut 1403.
- el-Belevî, Ebu'l-Bekâ Alemuddîn Hâlid bin İsâ el-Kantûrî: *Tâcu'l-mefrik fî tahliyyeti ulemâi'l-meşrik*, (www.alwaraq.net)
- el-Bîrûnî, Ebu'r-Reyhân M.bin Ahmed: *el-Âsâru'l-bâkiye 'ani'l-kurûni'l-hâliye*, hazırlayan, Eduard Sachau, Leipzig 1923.
- el-Cebertî, Abdurrahmân bin Hasen: *Acâ'ibu'l-âsâr fî't-terâcimi ve'l-ahbâr*, I-III, Dâru'l-cil, Beyrut, ty.
- Ebu'l-Ferec ibnu'l-İbrî: *Târîhu Muhtasari'd-duvel*, (www.alwaraq.net)
- Ebu's-Salt Umeyye el-Endelusî: *er-Risâletu'l-Mısıriyye*, haz. Abdusselâm Hârûn, *Nevâdiru'l-mahtûât* içinde, ss.1-15. (www.alwaraq.net)
- Esrâru'l-aklâmî'l-munezzele ve'l-ahrufi'l-muterceme*, Hafid Efendi Ktp., no: 461, vr. 153b-176b.
- el-Fâkihi, Ebû Abdillâh M.bin İshâk: *Ahbâru Mekke fî kadîmî'd-dehri ve hadîsihi*, I-VI, 2.bs., haz. Abdulmelik Abdullâh Duhayş, Dâru Hidr, Beyrut 1414.
- el-Girnâtî, Ebû Hâmid Muhammed: *Rihletu'l-Girnâtî: Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb ve rihletun ilâ Avrubba ve Asya*, haz. Kâsım Vehb, Dâru's-Suveydî-el-Muessesetu'l-Arabiyye, Ebû Zayb-Beyrut 2003.
- Hacı Halife: *Keşfü'z-zunûn*, I-II, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 1992.
- Hafid Efendi: *ed-Dureru'l-muntehabâtu'l-mensûre fî islâhi'l-galatâtî'l-meşhûre*, Dâru't-tibâa 1221.
- el-Hamevî, Ebu'l-Fadâil M.bin Alî: *et-Târîhu'l-Mansûrî*, haz. Ebu'l-İd Dudu, Matbaatu'l-Hicâz, Dimaşk 1981.
- el-Himyerî, Ebû Abdillâh M.bin M.bin Abdillâh: *er-Ravdu'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*, (www.alwaraq.net)
- İbn Abdihakem, *Futûhu Mısır ve ahbâruhâ*, haz. Charles C. Torrey, Yale University Pres, New Haven 1922.
- İbn Battûta, Ebû Abdillâh Muhammed: *Rihletu ibn Battûta: Tuhfetu'n-nuzzâr fî garâibi'l-emsâr ve acâibi'l-estâr*, I-II, haz. Alî el-Muntasır el-Kettânî, 4.bs., Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1405.
- İbn Cubeyr, Ebu'l-Huseyn M. el-Endelusî: *Rihletu İbn Cubeyr*, Dâru'l-kutubi'l-Lubnânî-Dâru'l-kutubi'l-Misrî, Beyrut-Mısır, ty.
- İbn Ebî Usaybi'a: *Uyûnu'l-enbâ fî tabakâtî'l-etibbâ*, haz. Nizâr Rıdâ, Dâru mektebeti'l-hayât, Beyrut ty.
- İbn Fazlullâh el-Ömerî: *Mesâliku'l-emsâr fî memâliki'l-emsâr*, (www.alwaraq.net)
- İbn Haldûn: *Mukaddimetu İbn Haldûn*, Dâru'l-kalem, 5.bs., Beyrut 1984.
- İbn Haldûn: *Târîhu İbn Haldûn*, (www.alwaraq.net)
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed: *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu'z-zemân*, I-VIII, haz. İhsân Abbâs, Dâru's-sekâfe, Beyrut 1968.
- İbn Havkal: *Kitâbu sûreti'l-ard*, J.H.Kramers, dizi editörü. M.J.De Goeje, 2.bs., E.J.Brill, Leiden 1939.
- İbn Hurdâzbeh: *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (www.alwaraq.net).
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ: *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-IV, Mektebetu'l-maarif, Beyrut ty.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ: *Tefsîru İbn Kesîr*, I-IV, Dâru'l-fikr, Beyrut 1401.
- İbn Şâhin: *el-İşârât fî ilmi'l-ibârât*, (www.alwaraq.net)
- İbn Tagriberdi, Ebu'l-Mehâsin Yûsuf: *en-Nucûmu'z-zâhire fî mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, el-Muessesetu'l-Mısıriye el-âmme, Mısır ty.
- İbn Tagriberdi, Ebu'l-Mehâsin Yûsuf: *el-Menhelu's-sâfî ve'l-mustevfî ba'de'l-vâfî*, (www.alwaraq.net)
- İbnu'l-Esir, M.bin M.: *el-Kâmil fî't-târîh*, I-X, haz. Ebu'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî, 2.bs. Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 1995.
- İbnu'l-Kıftî, Ebu'l-Hasen Cemâleddîn Alî bin Yûsuf: *İhbâru'l-ulemâ bi-ahbâri'l-hukemâ*, (www.alwaraq.net)

- İbnu'n-Nedîm: *el-Fihrist*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1978.
- İbn Vasîfşâh, *Cevâhiru'l-buhûr ve vakâi'ul-umûr ve acâibu'd-duhûr fî ahbâri'd-diyâri'l-Mısriyye*, haz. M.Zeynhum, M.Azb, ed-Dâru's-Sakâfiyye li'n-neşr, Kahire 2004.
- İbnu'l-Verdî: *Harîdetu'l-acâib ve ferîdetu'l-garâib*, (www.alwaraq.net)
- İbn Zâfir el-Ezdî: *Bedâ'iu'l-bedâih*, (www.alwaraq.net)
- İsmail Paşa: *İzâhul-meknûn* (www.alwaraq.net).
- el-İbşihî, Ebu'l-Feth Şihâbuddîn: *el-Mustatraf fî kulli fennin mustazraf*, I-II, 2.bs., haz. Muîd M.Kamiha, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 1986.
- el-İdrîsî, Ebû Abdillâh Muhammed: *Kitâbu Nuzheti'l-muşâk fî ihtirâki'l-âfâk*, Âlemu'l-kutub, Beyrut 1989.
- el-İsâmî: *Simtu'n-nucûmi'l-avâlî fî enbâi'l-evâli ve't-tevâlî*, (www.alwaraq.net)
- el-İstahrî: *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (www.alwaraq.net)
- el-Kalkaşandî: *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*, I-VIII, Dâru'l-fikr, haz. Yûsuf Alî Tavîl, Dimaşk 1987.
- el-Kazvînî: *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ibâd*, (www.alwaraq.net)
- el-Kinnevcî, Sıddîk bin Hasen: *Ebcedu'l-ulûm*, I-III, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, haz. Abdulcebbâr Zekkâr, Beyrut 1978.
- el-Kindî: *Fadâilu Mısır el-Mahrûse*, (www.alwaraq.net)
- el-Kindî: *Vulâtu Mısır*, (www.alwaraq.net)
- el-Makdisî, M.bin Ahmed: *Ahsenu't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, haz. Gazî Tuleymât, vizâretu's-sekâfe ve'l-irşâdi'l-kavmî, Dimaşk 1980.
- el-Makdisî, Mutahhar bin Tâhir: *el-Bed' ve't-târih*, Mektebetu's-sekâfeti'd-dîniyye, Kahire, ty.
- el-Makdisî, Şihâbuddîn Abdurrahmân Ebû Şâme: *Kitâbu'r-ravdateyn fî ahbâri'd-devleteyn: en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, Haz. İbrâhîm ez-zeybak, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1997.
- el-Makrîzî: *el-Beyân ve'l-i'râb ammâ bi'ardi Mısır mine'l-a'râb*, (www.alwaraq.net)
- el-Makrîzî: *es-Sulûk li-ma'rifeti duveli'l-mulûk*, (www.alwaraq.net).
- Mevsûatu tefsîri'l-ahlâm*, (www.alwaraq.net)
- en-Nablusî, Abdulganî: *Ta'tîru'l-enâm fî tefsîri'l-ahlâm*, (www.alwaraq.net)
- Nâsir-ı Hüsrev: *Sefernâme, Rihletu Nâsir Hüsrev*, 3.bs., haz. Yahyâ el-Hasşâb, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut 1983.en-Nuveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, (www.alwaraq.net).
- es-Sehâvî, Ebu'l-Hayr Şemseddîn M.: *ed-Dav'u'l-lâmi*, (www.alwaraq.net)
- Al-Suyûtî, Jalâl al-Dîn, Leon Nemoy: "The Treatise on the Egyptian Pyramids (Tuhfat al-kiram fî kahar al-ahram), *Isis*, c. 30, no: 1, (Şubat 1939), ss. 17-37.
- es-Suyûtî: *Bedâiu'z-zuhûr fî vakâi'd-duhûr*, (www.alwaraq.net)
- es-Suyûtî: *Husnu'l-muhâdara fî ahbâri Mısır ve'l-Kâhire*, (www.alwaraq.net)
- eş-Şâbuştî, Ebu'l-Hasen Alî bin Muhammed: *ed-Deyârât*, (www.alwaraq.net)
- et-Taberî, Ebû Ca'fer M.bin Cerîr: *Târihu'l-umem ve'l-mulûk*, I-X, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 1407.
- Tietze, Andreas: *Mustafâ 'Âlî's Description of Cairo of 1599*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1975.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh: *Mu'cemu'l-buldân*, I-V, Dâru'l-fikr, Beyrut, ty.
- ez-Zemahşerî: *Rebî'u'l-ebrâr*, (www.alwaraq.net)

İncelemeler

- Afetinan: *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Türk Tarih Kurum Yayınları, 3. bs., Ankara 1992.
- Ahmed Kemal: *Târih-i kadîm-i Mısriyyîn ve âsâr-ı bedâyi-i akdemîn*, çev. Ahmed Raşid Paşa, Feraizeizade Matbaası, Bursa 1307.
- Aldred, Cyril: *The Egyptians*, Thames and Hudson, Londra 1961.
- Allen, Troy D.: "Problems in Egyptology: Ancient Egyptian Kinship", *Journal of Black Studies*, c. 31, no: 2, (Kasım 2000), ss. 139-148.
- Ashford, Douglas E.: "The Political Usage of "Islam" and "Arab Culture"", *The Public Opinion Quarterly*, c.25, no:1, (Bahar 1961), ss.106-114.
- Avcı, Casım: "Mısır/Tarih", *DİA*, XXIX, ss.555-559.
- Bacharach, Jere L.: "Marwanid Umayyad Building Activities: Speculations on Patronage", *Muqarnas*, c.13, (1996), ss.27-44.

- Baines, John: "Literacy and Ancient Egyptian Society", *Man*, yeni seri, c.18, no:3, (Eylül 1983), ss.572-599.
- Becker, C.H.: "Abū 'l-Hawl", *EF*, 1, 125-126.
- Birch, Samuel: *Ancient History from the Monuments: Egypt*, Society for Promoting Christian Knowledge, London 1890.
- Bishai, Wilson, B.: "Notes on the Coptic Substratum in Egyptian Arabic", *JAOS*, c.80, no:3, (July-September, 1960), ss.225-229.
- Bishai, Wilson: "A Possible Coptic Source for a Qur'anic Text", *JAOS*, c.91, no:1 (Ocak-Mart 1971), ss.125-128.
- Bishai, Wilson: "Coptic Grammatical Influence on Egyptian Arabic", *JAOS*, c.82, no:3, (July-September 1962), ss.285-289.
- Bishai, Wilson: "Coptic Lexical Influence on Egyptian Arabic", *JNES*, c.23, no:1, (Ocak 1964), ss.39-47.
- Blankinship, Khalid Yahya: "The Tribal Factor in the Abbāsīd Revolution: The Betrayal of the Imam Ibrāhīm b. Muhammad", *JAOS*, c.108, no:4, (October-December 1988), ss.589-603.
- Bonner, Michael: "Some Observations Concerning the Early Development of Jihad on the Arab-Byzantine Frontier", *SI*, no:75, (1992), ss.5-31.
- Borchardt, Ludwig, Herbert Riecke: *Egypt: Architecture Landscape Life of the People*, B. Westermann Co. Inc., New York, ty.
- Bosworth, C.E.: "Al-Jabarti and the Frankish Archaeologists", *IJMES*, c.8, no:2, (Nisan 1977), ss.229-236.
- Bosworth, C.E.: "Christian and Jewish Religious Dignitaries in Mamluk Egypt and Syria: Qalqashandi's Information on Their Hierarchy, Titulature, and Appointment (I)", *IJMES*, c.3, no: 1 (Ocak 1972), ss.59-74.
- Bosworth, C.E.: "Christian and Jewish Religious Dignitaries in Mamluk Egypt and Syria: Qalqashandi's Information on Their Hierarchy, Titulature, and Appointment (II)", *IJMES*, c.3, no:2 (Nisan 1972), ss.199-216.
- Bottero, Jean, Marie Joseph Stève: *Evvel Zaman İçinde Mezopotamya*, çev. Anita Tatlier, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- Boylan, Patrick: *Thoth The Hermes of Egypt*, Oxford University Press, 1922.
- Breasted, James Henry: *Development of Religion and Thought in Ancient Egypt*, Charles Scribner's Sons, New York 1912.
- Brooks, E.W.: "Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbasids", *The English Historical Review*, c.15, no:60, (October, 1900), ss.728-747.
- Brooks, E.W.: "The Arabs in Asia Minor (641-750) from Arabic Sources", *The Journal of Hellenic Studies*, c.18, (1898), ss.182-208.
- BSOASUL: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*
- Butler, Alfred J.: *The Arab Conquest of Egypt and The Last Thirty Years of The Roman Dominion*, 2.b., Oxford University Press 1978.
- Butler, Alfred J. ve diğerleri: *The Ancient Coptic Churches of Egypt I-II*, Oxford University Press, Oxford 1884.
- Candan, Ergun: *Antik Mısır Sırları*, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul 2004.
- Capart, Jean: *Primitive Art in Egypt*, İng.çev., ve edisyon A.S.Griffith, London 1905.
- Casson, Lionel: "Tax-Collection Problems in Early Arab Egypt", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, c.69, (1938), ss.274-291.
- Champollion le Jeune [Jean-François Champollion]: *Lettres écrites d'Égypte et de Nubie en 1828 et 1829*, ed.Nouvelle, Paris 1867.
- Charles, Hon., A.Murray: *Hassan or The Child of The Pyramid: An Egyptian Tale*, William Blackwood and Sons, Edinburg-London, MCMI.
- Clarke, John C.C.: "The Varieties of the Semitic Alphabet", *Hebraica*, c.1, no:1, (Mart-Nisan-Mayıs 1884), ss.52-59.
- Collins, Andrew: *Cennetin Tanrıları Mısır'ın Kayıp Mirası ve Uygarlığın Doğuşu*, çev. Sema Kılıç, Avesta Basın Yayın, İstanbul 2003.
- Colston, R.E.: "Life in the Egyptian Deserts", *Journal of the American Geographical Society of New York*, c.11, (1879), ss.301-333.
- Cook, Michael: "Pharaonic History in Medieval Egypt", *SI*, no: 57, (1983), ss.67-103.

- Couperus, Louis: *The Tour: A Story of Ancient Egypt*, ing. Çev. Alexander Teixeira de Mattos, New York 1920.
- Daniel, Norman: *The Arabs and Mediaeval Europe*, Longman Librairie du Liban, Beirut 1975.
- Dannenfeldt, Karl H.: "Egypt and Egyptian Antiquities in the Renaissance", *SR*, c.6, (1959), ss.7-27.
- Dannenfeldt, Karl H.: "Egyptian Mumia: The Sixteenth Century Experience and Debate", *Sixteenth Century Journal*, c.16, no:2, (Yaz 1985), ss.163-180.
- Dannenfeldt, Karl H.: "The Renaissance Humanists and the Knowledge of Arabic", *SR*, c.2, (1955), ss.96-117.
- Dennis, James Teackle: "The Transliterasyon of Egyptian", *JAOS*, c. 24, (1903), ss. 275-285.
- Dieckmann, Liselotte: "Renaissance Hieroglyphics", *Comperative Literature*, c.9, no:4, (Güz 1957), ss. 308-321.
- DOP: *Dumbarton Oaks Papers*
- Dykstra, Darrell: "Pyramids, Prophets, and Progres: Ancient Egypt in the Writings of Ali Mubarak", *JAOS*, c. 114, no: 1, (Ocak-Mart 1994), ss. 54-65.
- Ebers, Georg: *A Romance of Ancient Egypt*, A.L.Burt Company, New York (1876).
- Ebied, R.Y., L.R.Wickham: "Al-Yakubi's Account of the Israelite Prophets and Kings", *JNES*, c.29, no:2, (Nisan 1970), ss.80-98.
- Emmanuel, R.: *Hint, Yunan ve Mısır Mitolojileri'nde GİZEMLİ Bilgilerin Kaynakları*, çev. Haluk Özden, 2.bs., Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul 1995.
- Erksine, Andrew: "Culture and Power in Ptolemaic Egypt: The Museum and Library of Alexandria", *Greece & Rome*, 2.seri, c.42, no:1 (Nisan 1995), ss.38-48.
- Erman, Adolf: *Life in Ancient Egypt*, İng çev. H.M.Tirard, Macmillian and Co., London 1894.
- Fairman, H.W.: "Ancient Egypt and Africa", *African Affairs*, c. 64, (özel sayı), 1965, ss. 69-75.
- Farag, F.Rofail: "The Usage of the Early Islamic Terminology as a Constituent Element of the Literary Form of a Tenth-Century Christian Arab Writer: Severus Ibn al-Muqaffa", *JAOS*, c.99, no:1, (Ocak-Mart 1979), ss.49-57.
- Faulmann, Carl: *Yazı Kitabı*, çev. İtir Arda, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001.
- Feleki Mahmud Paşa: *Mısır Ehlamları*, çev. M. Muhiddin, Karabet Matbaası, İstanbul 1331/1931.
- Fischer, Henry G.: "The Evolution of Composite Hireoglyphs in Ancient Egypt", *Metropolitan Museum Journal*, c.12, (1977), ss.5-19.
- Flood, Finbarr B.: "The Medieval Tropy as an Art Historical Trope: Coptic and Byzantine "Altars" in Islamic Contexts", *Muqarnas*, c.18, (2001), ss.41-72.
- Freeman, Charles: *Mısır, Yunan ve Rom Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev.Suat Kemal Angı, Dost Kitabevi, Ankara 2003.
- Friedrich, Johannes: *Kayıp Yazılar ve Diller*, çev. Recai tekoğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2001.
- Gabrieli, Francesco: "Greeks and Arabs in the Central Mediterranean Area", *DOP*, c.18, (1964), ss.57-65.
- Galanti, Avram: *Akvâm-ı kadîme-i şarkıyye tarihi*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi.
- Gaur, Albertine: "Yazının Tarihöncesi", *P Sanat Kültür Antika*, çev. Celâl Üster, Sayı 21, Bahar 2001, ss. 2-15.
- Gelibolulu Mustafa Âli, *Hâlâtü'l-Kahire mine'l-âdâtü'z-zâhire*, sadeleştiren Orhan Şaik Gökyay, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984.
- Gesenius, Professor: "The Himyaritic Alphabet Discovered, and Portions of Himyaritic Inscriptions Deciphered", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, c.11, (1841), ss.118-119.
- Gibb, Hamilton A.R.: "Arab-Byzantine Relations under the Umayyad Caliphate", *DOP*, c.12, (1958), ss.219+221-233.
- Golb, Norman: "Ad Memoriam D.H.Baneth magistri linguae arabicae. The Topography of the Jews of Medieval Egypt. VI. Places of Settlement of the Jews of Medieval Egypt", *JNES*, c.33, no: 1 (Ocak 1974), ss.116-149.
- Goneim, M. Zakaria: *The Lost Pyramid*, Rinehart-Company, Inc., New York 1956.
- Gottheil, Richard: "Al-Hasan ibn Ibrahim ibn Zulak", *JOAS*, c.28, (1907), ss.254-270.
- Grabar, O.: "Umayyad "Palace" and the Abbasid "Revolution"", *SI*, no:18, (1963), ss.5-18.
- Graefe E., M.Plessner, "Haram" *EF*, III, 173.
- Griffith, F.L.: "The System of Writing in Ancient Egypt", *TJAIGBI*, c.30, (1900), ss.153-159.

- Griffith, Sidney H.: "From Aramaic to Arabic: The Languages of the Monasteries of Palestine in the Byzantine and Early Islamic Periods", *DOP*, c.51, (1997), ss.11-31.
- Grinsell, L.V.: "The Folklore of Ancient Egyptian Monuments", *Folklore*, c. 58, no. 4, (Aralık 1947), ss. 345-360.
- Grunebaum, Gustave von: "Arabic Literary Criticism in the 10th Century A.D.", *JAOS*, c.61, no:1 (Mart 1941), ss.51-57.
- Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, çev. Lütfü Şimşek, İstanbul 2003.
- Haarmann, Ulrich: "Regional Sentiment in Medieval Islamic Egypt", *BSOASUL*, c.43, no:1, (1980), ss.55-66.
- Hachicho, Mohamad Ali: "English Travel Books about the Arab near East in the Eighteenth Century", *Die Welt des Islams*, yeni seri, c.9, sayı 1/4, (1964), ss.1-206.
- Haddad, George M.: "Fathallah al-Sayegh and His Account of a Napoleonic Mission among the Arab Nomads: History or Fiction?", *SI*, no: 24, (1964), 107-123.
- Halid Ziyaeddin: *Musavver Mısır Hatıratı*, Agob Matyosyan Matbaası, İstanbul 1326/1910.
- Hall, H.R.: "Greek Inscriptions from Egypt", *TCR*, c.12, no:5, (Haziran 1898), ss.274-282.
- Hall, H.R.: "Greek Inscriptions from Egypt", *TCR*, c.12, no:5, (June 1898), ss.274-282.
- Hamilton, Alastair: "An Egyptian Traveller in the Republic of Letters: Josephus Barbatus or Abudacnus the Copt", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, c.57, (1994), ss.123-150.
- Harman, Ömer Faruk: "Firavun", *DİA*, XIII, ss. 118-121.
- Hawass, Zahi: "Mısır'ın Gizli Mezarları Günışığında", Fotoğraflar: Kenneth Garrett, *National Geographic Türkiye* (5) 9.2001, 80-89. ss.
- Henty, G.A.: *The Cat of Bubastes: A Tale of Ancient Egypt*, London ty.
- Herodotos: *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, 3.bs., Remzi Kitabevi, İstanbul 1991.
- Hiyari, M.A.: "The Origins and Development of the Amirate of the Arabs during the Seventh/Thirteenth and Eighth/Fourteenth Centuries", *BSOASUL*, c.38, no:3, (1975), ss.509-524.
- Hope, Murry: *Eski Mısır ve Sirius Bağlantısı*, çev.Ercan Arısoy, Ruh ve Madde yayınları, İstanbul 1998.
- Hornung, Erik: *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*, çev. Zehra Aksu Yilmazer, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.
- Hornung, Erik: *Mısır bilime Giriş*, çev. Zehra Aksu Yilmazer, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004.
- Hornung, Erik: *Mısır Tarihi*, çev. Zehra Aksu Yilmazer, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004.
- IJMES: International Journal of Middle East Studies*
- Iversen, Erik: "Hieroglyphic Studies of the Renaissance", *TBM*, c.100, no:658, (Ocak 1958), ss.15-21.
- JAOS: Journal of the American Oriental Society*
- Jean, Georges: Yazı: *İnsanlığın Belleği*, çev. Nami Başer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- JNES: Journal of Near Eastern Studies*
- Johnston, H.H. ve diğerleri: "A Survey of the Ethnography of Africa: And the Former Racial and Tribal Migration in That Continent", *TJAIGBI*, c.43, (Temmuz-Aralık 1913), ss.375-421.
- Josephus, Flavius, *The Genuine Works of Flavius Josephus*, I-III, İng.çev.William Whiston, 1809.
- Kanar, Mehmet: *Doğubilimciler*, CD Kitap, (2402 s.), Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya 2004. (www.akmed.org.tr)
- Kennedy, Hugh: "Central Government and Provincial Elites in the Early 'Abbâsîd Caliphate", *BSOASUL*, c.44, no:1, (1981), ss.26-38.
- Khoury, Nuha N.N.: "The Dome of the Rock, the Ka'ba, and Ghumdan: Arab Myths and Umayyad Monuments", *Muqarnas*, c.10, Essays in honor of Oleg Grabar, (1993), ss.57-65.
- Kybalion/Antik Mısır ve Yunan Hermetik Felsefesi*, çev.Murat Sağlam, Hermes Yayınları, İstanbul 2005.
- Le Plongeon, Augustus: *Mısırlıların Kökeni*, çev. Rengin Ekiz, 2.bs, Ege Meta Yayınları, İzmir 2004.
- Lewis, Bernard, P.M.Holt: *Historians of the Middle East*, Oxford University Press, London 1962.
- Lewis, Bernard: "On the Revolutions in Early Islam", *SI*, no: 32, (1970), ss.215-231.
- Lichtheim, Miriam: "Ancient Egypt: A Survey of Current Historiography", *The American Historical Review*, c.69, no:1, (Ekim 1963), ss.30-46.

- Little, Donald P.: "Coptic Conversion to Islam under the Bahrî Mamlûks, 692-755/1293-1354", *BSOASUL*, c.39, no:3, (1976), ss.552-569.
- Littmann, Enno, David Meredith: "Nabataean Inscriptions from Egypt", *BSOASUL*, c.15, no:1, (1953), ss.1-28.
- Littmann, Enno, David Meredith: "Nabataean Inscriptions from Egypt II", *BSOASUL*, c.16, no:2, (1954), ss.211-246.
- Livingston, John W.: "Shaykh Bakrî and Bonaparte", *SI*, no: 80, (1994), ss.125-143.
- Lynam, E. ve diğerleri: "Some Medieval Theories about the Nile: Discossion", *The Geographical Journal*, c.114, no:1/3, (Temmuz-Eylül 1949), ss.24-29.
- Macalister, A.: "Notes on Egyptian Mummies", *TJAIGBI*, c. 23 (1894), ss. 101-121.
- MacCoull, L.S.B.: "The Paschal Letter of Alexander II, Patriarch of Alexandria: A Greek Defense of Coptic Theology under Arab Rule", *DOP*, c.44 (1990), ss.27-40.
- Macfarquhar, C.F.: "Early Greek Travellers in Egypt", *Greece & Rome*, 2.seri, c.13, no: 1 (Nisan 1966), ss.108-116.
- Mackensen, Ruth Stelhorn: "Arabic Books and Libraries in the Umayyad Period (Continued)", *TAJSLL*, c.53, no:4, (July 1937), ss.239-250.
- Mackensen, Ruth Stelhorn: "Arabic Books and Libraries in the Umayyad Period", *TAJSLL*, c.52, no:4, (July 1936), ss.245-253.
- Mackensen, Ruth Stelhorn: "Background of the History of Moslem Libraries", *TAJSLL*, c.51, no:2, (Ocak 1935), ss.114-125.
- Mackensen, Ruth Stelhorn: "Supplementary Notes to "Arabic Books and Libraries in the Umayyad Period"", *TAJSLL*, c.56, no:2, (Nisan 1939), ss.149-157.
- Makdisi, George: "Muslim Institutions of Learning in Eleventh-Century Baghdad", *BSOASUL*, c.24, no:1, (1961), ss.1-56.
- Makdisi, George: *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, çev.Ali Hakan Çavuşoğlu, Hasan Tuncay Başoğlu, Gelenek, İstanbul 2004.
- Mansel, Arif Müfid: *Mısır ve Ege Tarihi Notları*, İÜEFY, İstanbul 1938.
- Mariette, Auguste: *Outlines of Ancinet Egyptian History*, İng.çev., ve notlor: Mary Brodrick, 2.bs., London 1892.
- Maruéjol, Florence: "Eski Mısır Hiyeroglifleri", *P Sanat Kültür Antika*, çev.Can Bilge, S.21, Bahar 2001, ss. 26-35.
- Maspero, G.: *Art in Egypt*, William Heinemann, London, MCMXXI.
- Maspero, G.: *History of Egypt Chaldea, Syria, Babylonia, and Assyria*, ed. A.H.Sayce, İng. Çev. M.L.McClure, I-IX, The Grolier Society, London ty.
- Maspero, Gaston: *Egypt: Ancient Sites and Modern Scenes*, İng. Çev. Elizabeth Lee, London 1910.
- Mehmed Muhsin: *Hiyeroglif-Hurûf-ı Berbâiyye Tercümesi*, Bulak Matbaası, Kahire 1311.
- Meier Graefe, Julius: *Pyramid and Temple*, İng.çev. Roger Hinks, The Macaulay Company, New York 1930.
- Millington, T.S.: *Signs and Wonders in the Land of Ham: A description of the ten plagues of Egypt*, London 1873.
- Milne, J.G.: "Greek Inscriptions from Egypt", *The Journal of Hellenic Studies*, c.21, (1901), ss.275-292.
- Muhammed Cebr Ebû Sa'd: *İbn Abdülhakem el-Muerrih ve kitâbuhü Futûhu Mısır ve ahbâruhâ*, Kahire 1979.
- Muth, Franz-Christoph: "Zopyros bei den Arabern: Streiflichter auf ein Motiv Herodots in der arabischen Literatur", *Oriens*, c.33, (1992), ss.230-267.
- Naguib, Saphinaz-Amal: "The Martyr as Witness Coptic and Copto-Arabic Hagiographies as Mediators of Religious Memory", *Numen*, c.41, no:3, (September 1994), ss.223-254.
- "Napolyon'un Mısır Seferi'nin Bilimsel Önemi Nil Kıyısında Bilim", Çeviren: Özgür Kurtuluş, *Bilim ve Teknik* 28(331) 6.95, 12-15.
- Nash, W.L., F.S.A.: *The Tombs of Ancient Egypt*, kişisel baskı 1909.
- Naveh, Joseph: *Early History of The Alphabet*, 1982 Leiden.
- Newby, G.D.: "An Example of Coptic Literary Influence on Ibn Ishâq's Sîrah", *JNES*, c.31, (Ocak 1972), ss.22-28.
- Nicholson, R.A.: *A Literary History of the Arabs*, Cabridge University Press, 4.bs., Cambridge 1962.

- Niebuhr, Carl: *The Tell El Amarna Period: The relations of Egypt and Western Asia in the Fifteenth Century B.C. According to the Tell El Amarna Tablets*, İng. Çev. J.Hutchisson, London 1903.
- Parker, Gilbert: *Donovan Pahsa and Some People of Egypt*, The Copp, Clark Comp.Ltd., Toronto ty.
- Parrott, D.M.: "Gnosticism and Egyptian Religion", *Novum Testamentum*, c.29, fasikül 1 (Ocak 1978), ss.73-93.
- Petersen, Hans: "The Earliest Christian Inscriptions of Egypt", *Classical Philology*, c.59, no:3, (Temmuz 1964), ss.154-174.
- Petrie, W.M.Flinders: "Migrations. (The Huxley Lecture for 1906)", *TJAIGBI*, c.36, (Temmuz-Aralık 1906), ss.189-232.
- Petrie, W.M.Flinders: "The Races of Early Egypt", *TJAIGBI*, c. 31, (Ocak-Haziran 1901), ss. 248-255.
- Petrie, W.M.Flinders: *Religion and Conscience in Ancient Egypt*, Methuen-Co., London 1898.
- Petrie, W.M.Flinders: *The Religion of Ancient Egypt*, Archibald Constable Co.Ltd., London 1906.
- Plessner, M.: "Hermes Trismegistus and Arab Science", *SI*, no:2 (1954), ss.45-59.
- Quibell, A.A.: *The Pyramids of Giza*, The C.M.S.Bookshop, Cairo, ty.
- Rawlinson, George: *Egypt and Babylon from Sacred and Profane Sources*, John B.Alden Publisher, New York 1885.
- Records of The Past: Being English Translations of the Assyrian and Egyptian Monuments*, I-XII, The Society of Biblical Archaeology, London, ty.
- Reid, Donald, M.: "Indigenous Egyptology: The Decolonization of a Profession?", *JAOS*, c. 105, no: 2, (Nisan-Haziran 1985), ss. 233-246.
- Renouf, P.Le Page: *Lectures on the Origin and Growth of Religion as illustrated by the Religion of Ancient Egypt*, William and Norgate, London-Edinburgh 1880.
- Rhind, A.Henry: *Thebes: Its Tombs and Their Tenants: Ancient and Present*, London 1862.
- Rodd, Francis: "Kahena, Queen of Berbers: "A Sketch of the Arab Invasion of Ifrikiya in the First Century of the Hijra"", *BSOASUL*, c.3, no:4, (1925), ss.729-746.
- Ryckmans, G.: "On Some Problems of South Arabian Epigraphy and Archaeology", *BSOASUL*, c.14, no: 1, (1952), ss.1-10.
- Sands, Emily: *Mısır'ın Harikaları, Mısır Bilimi Dersleri*, çev. Levent Türer, Tudem İzmir 2006.
- Sayce, A.H.: *The Religions of Ancient Egypt and Babylonia*, Edinburg 1902.
- Schenkel, Wolfgang: "The Structure of Hieroglyphic Script", *RAIN*, no: 15, (Ağustos 1976), ss.4-7.
- Schmidt, Nathaniel: "Problems concerning the Origin of Some of the Great Oriental Religions", *JAOS*, c.53, no:3, (September 1933), ss.191-214.
- Scott-Moncrieff, Philip David: *Paganism and Christianity in Egypt*, Cambridge University Press, Cambridge 1913.
- SI: Studia Islamica*
- Singer, Thomas C.: "Hieroglyphs, Real Characters, and the Idea of Natural Language in English Seventeenth-Century Thought", *JHI*, c.50, no:1, (Ocak-Mart 1989), ss.49-70.
- Smith, George: *Gentile Nations: or The History and Religion of the Egyptians, Assyrians, Babylonians, Medes, Persians, Greeks, and Romans*, 3.bs., Carlton-Porter, New York (1853).
- Smith, Sidney: "Events in Arabia in the 6th Century A.D.", *BSOASUL*, c.16, no:3 (1954), ss.425-468.
- Smyth, C.Piazzzi: *New Measures of the Great Pyramid, by a new Measurer*, Robert Banks, Racouet Court, London 1884.
- Sorokin, Pitirim A., Robert K.Merton: "The Course of Arabian Intellectual Development, 700-1300 A.D. A Study in Method", *Isis*, c.22, no:2, (Şubat 1935), ss.516-524.
- SR: Studies in the Renaissance*
- Szombathy, Zoltan: "Genealogy in Medieval Muslim Societies", *SI*, no:95, (2002), ss.5-35.
- Şadih, İrfan: "Byzantium in South Arabia", *DOP*, c.33, (1979), ss.23-94.
- Tait, John: "Mısır'ın Bilgeliği: Klâsik Görüşler", çev.İlgin Özbek, *Doğu Batı*, yıl 10,S.40, Şubat-Mart-Nisan 2007, ss.215-232.
- TAJSLL: The American Journal of Semitic Languages and Literatures*
- TBM: The Burlington Magazine*
- TCR: The Classical Review*
- Tervarent, Guy de: "The Hieroglyphics of Horapollon by George Boas", *TBM*,c.94,no:589,(Nisan 1952),ss.122-123.

- Tietze, Andreas: *Mustafâ 'Âlî's Description of Cairo of 1599*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1975.
- TJAIGBI: The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*
- TMMAB: The Metropolitan Museum of Art Bulletin*
- Tucker, William F.: "Abd Allâh Ibn Mu'âwiya and the Janahiyya: Rebels and Ideologues of the Late Umayyad Period", *SI*, no:51, (1980), ss.39-57.
- Vadet, J.-C.: "L' "acculturation" des sud-arabiques de Fustat au lendemain de la conquete arabe", *Bulletin de' Etudes Orientales*, c.22, (1969).
- Vercoutter, Jean: *Eski Mısır*, çev. Emine Çaykara, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- Vercoutter, Jean: *Unutulmuş Mısır'ın İzinde*, çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, 2.bs. İstanbul 2004.
- Verrall, A.W.: "Herodotus on the Dimensions of the Pyramids", *TCR*, c.12,no:4,(Mayıs 1898) ss. 195-199.
- Voegelin, F. M.-C.F.: "Patterns of Discovery in the Decipherment of Different Types of Alphabets", *American Anthropologist*, yeni seri, c. 65, no: 6, (Aralık 1963), ss. 1231-1253.
- Ward, William A.: "Notes on Egyptian Group-Writing", *JNES*, c.16, no: 3, Ralph Marcus anısı sayısı, (Temmuz 1957), ss. 198-203.
- Weigall, Arthur E.P.B.: *The Treasure of Ancient Egypt*, Rand McNally-Company, Chicago-New York 1913.
- Wendel, F.C.H.: "The Value of Egyptological Study", *The Old and New Testament Student*, c. 9, no: 5, (Kasım 1889), ss.278-284.
- Wensinck, A.J.-[G.Vajda], "Fir'awn" *EF*, II, 917-918.
- Wetzel, H.E.: "A Set of Egyptian Writing Materials", *TMMAB*, c. 9, no: 8, (Ağustos 1914), ss. 181-182.
- Wilkinson, Charles K.: "Egyptian Wall Paintings: The Metropolitan Museum's Collection of Facsimiles", *TMMAB*, yeni seri, c.36, no:4 (Bahar 1979), ss.2-56.
- Wilson, John A.: *The Culture of Ancient Egypt*, 5.bs., The University of Chicago Pres, Chicago 1951.
- Winstedt, E.O.: "Some Coptic Legends about Roman Emperors", *The Classical Quarterly*, c.3, no: 3, (July 1909), ss.218-222.
- Worell, W.H.: "Popular Traditions of the Coptic Language", *TAISLL*, c.54,no:1/4, (October 1937),ss.1-11.
- Yavi, Ersal, Necla Yazıcıoğlu Yavi: *Tarih Öncesi Çağlardan Günümüze Mısır*, 2.bs, Yazıcı Yayınevi, İzmir 1996.